द्वादशोपारंभः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० श्रीगणेशाय नमः ॥ जयंति श्री परानंद कृपापांगलसद्दृशः ॥ यानित्यमनुवर्त्तंते संपदो विगतादृशः ॥१॥
१ उक्तस्त्रयोदशाध्याये द्वादशे त्वाश्रयः स्ततः ॥ अधिष्ठानावधित्वाभ्यामाश्रयश्चेश्वरः सतः ॥२॥ उक्तो
लयावधित्वेन प्राक्तनत्वेति केलये ॥ अधिष्ठानतया चोक्तो महापुरुषवर्णने ॥३॥ तत्रादौ ष
ड्भिरध्यायैः शुकः प्राह परीक्षिते ॥ शेषैस्तत्र विलान्याहस्ततः पंचभिस्त्रिभिः ॥४॥ स्वाश्रयस्य
वैतो कार्यो न विल्तवो मनीषिणा ॥ इत्येष्यत्कालवैषम्य चतुर्भिस्तावदच्यते ॥५॥ तत्र तु प्रथमे भा
विमागधान्वयभूमिपान् ॥ कलिप्रभावतः प्राह संकरादिमलीमसान् ॥६॥ एवंभूते सोमवंशे
मुकुंदस्वैरक्रीडावर्णनाव्यासएव ॥ वंशाभावो वर्ण्यते कस्म भक्तिमुक्तामुक्तौ वर्त्मनास्तीति वः
श्री कुं ॥७॥ तदेवं वैवस्वतमनुवंशे सोमवंशे प्रस्तावेन श्रीकृष्णावतार चरितानि सप्रपंचमनुव
र्णितानि ॥ अथेदानीं भाविसोमवंशः कलौ विजातीय संकरादिमलीमसो वैराग्य द्वारा श्री
कृष्णैकभक्तिनिगमनायानुवर्ण्यते ॥ तत्र तु सोमवंशशाखासु चिरकालानुवर्त्तितया मागधवं
शानुक्रम्यते ॥ तत्र पुरोर्वंशे उपरिचरो वसुस्तस्य वृहद्रथः ॥ तस्य जरासंधः तस्य सहदेवः
पुत्रो भूदित्युक्तं नवमस्कंधे ॥ तत्र वसहदेवान्मार्जारिस्ततः श्रुतश्रवाः ॥ इत्यादयो रिपुंजयां
ता विंशतिर्भाविनो राजानो निरूपिताः ॥ रामरामरामरामरामरा परामराम राम रामरामरामरामरा
रामराम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम रामरामरामराम राम
१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एकमेवक्षत्रंयस्यांनापथिवींशासिष्यतिपात्ल्यिष्यतितत्रशेत्साद्नेहय्यंतःभार्गवः परशुरामइव ॥१०॥ समाःसंवत्सराः ॥११॥ नवनंदान्नंदंचतत्पुत्रांश्चेत्येवंनव ॥ प्रपन्नान् ॥ विश्वस्तान्विख्याताम्वाद्विजःकौटिल्यवा

सएकछत्रांपृथिवीमनुल्लंघितशासनः ॥ शासिष्यतिमहापद्मोद्वितीयइवभार्गवः ॥१०॥ तस्य
चाष्टौभविष्यंतिसुमाल्यप्रमुखाःसुताः ॥ यइमांभोक्ष्यंतिमहींराजानःस्मशतंसमाः ॥११॥ न
वनंदान्द्विजःकश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति ॥ तेषामभावेजगतींमौर्याभोक्ष्यंतिवैकलौ ॥१२॥ सए
वचंद्रगुप्तंवैद्विजोराज्येभिषेक्ष्यति ॥ तत्सुतोवारिसारस्तुततश्चाशोकवर्द्धनः ॥१३॥ सुयशाभ
वितातस्यसंगतःसुयशःसुतः ॥ शालिशूकस्ततस्तस्यसोमशर्माभविष्यति ॥१४॥ शतधन्वात
तस्तस्यभवितातद्बृहद्रथः ॥ मौर्याह्येतेदशनृपाःसप्तत्रिंशच्छतोत्तरं ॥ समाभोक्ष्यंतिपृथिवीं
कलौकुरुकुलोद्वह ॥१५॥ अग्निमित्रस्ततस्तस्मात्सुज्येष्ठोभविष्यति ॥ वसुमित्रोभद्रक
श्चपुलिंदोभवितासुताः ॥१६॥

त्स्यायनादिपर्यायश्चाणाक्यउद्धरिष्यतिउन्मूलयिष्यतिमौर्याःमौर्यसंज्ञाः ॥१२॥ कथंभोक्ष्यंतितदाह सएवेति
चंद्रगुप्तंमौर्यप्रथमं ॥१३॥१४॥ तेषांप्रथमोदशरथःपराशरादिभिरुक्तोत्राप्यनुसंधेयस्तेनसहमौर्याद
शसप्तत्रिंशच्छतोत्तरं ॥ सप्तत्रिंशदुत्तरंशतंसमाः ॥१५॥१६॥ राम राम रा रामरामरामरामराम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१ ॥ तदुपरितनवंशसंकरादिदोषैः प्रपंचयति योंत्यइति ॥ रिपुंजयएव पुरंजयः स्वामिनं पुरंजयं हत्वा
स्वपुत्रं प्रद्योतं राजानं करिष्यति ॥ यस्य पालको नाम सुतो भविष्यति ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रद्योतनाः प्रद्योतनसं

परीक्षिदुवाच ॥ स्वधामानुगते कृष्णे यदुवंशविभूषणे ॥ कस्य वंशोभवत्पृथ्व्यामेतदाच
क्ष्व मे मुने ॥ १ ॥ शुक उवाच ॥ योंऽत्यः पुरंजयो नाम भविष्यो बारहद्रथः ॥ तस्याऽमात्यस्तु शुनको
हत्वा स्वामिनमात्मजं ॥ २ ॥ प्रद्योतसंज्ञं राजानं कर्ता यत्पालकः सुतः ॥ विशाखयूपस्तत्पुत्रो
भविता राजकस्ततः ॥ ३ ॥ नंदिवर्द्धनस्तत्पुत्रः पंच प्रद्योतना इमे ॥ अष्टत्रिंशोत्तरशतं भोक्ष्यं
ति पृथिवीं नृपाः ॥ ४ ॥ शिशुनागस्ततो भाव्यः काकवर्णस्तु तत्सुतः ॥ क्षेमधर्मा तस्य सुतः क्षेत्रज्ञः क्षे
त्रधर्मजः ॥ ५ ॥ विधिसारः सुतस्तस्याजातशत्रुर्भविष्यति ॥ दर्भकस्तत्सुतो भावी दर्भकस्याजयः
स्मृतः ॥ ६ ॥ नंदिवर्द्धन आजेयो महानंदिः सुतस्ततः ॥ शिशुनागा दशैवैते षष्ट्युत्तरशतत्रयं ॥
॥ ७ ॥ समा भोक्ष्यंति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ कलौ नृपाः ॥ महानंदिसुतो राजन् शूद्रीगर्भोद्भवो बली ॥ ८
महापद्मपतिः कश्चिन्नंदः क्षत्रविनाशकृत् ॥ ततो नृपा भविष्यंति शूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः ॥ ९

त्राः ॥ ४ ॥ ८ ॥ नंदो नाम कश्चिन्महापद्मसंख्यायाः सेनायाः धनस्य वा पतिर्भविष्यति ॥ अतएव म
हापद्म इत्यपि तस्य नाम ॥ ९ ॥ राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यत्रयेषुवहुसंज्ञेषुअष्टसुनवमःशिवस्वातिनामाभविता॥२५॥२७॥आवभृत्याःअवभृतिर्नगरीतद्राजानः॥२८
२९॥एतेआभीरादयोमौनव्यतिरिक्ताःपंचषष्ठिर्नृपाएकोनशताधिकंवर्षसहस्रंपृथिवींभोक्ष्यंतिततः।

चकोरोवटकोयत्रशिवस्वातिररिंदम॥तस्यापिगोमतीपुत्रःपुरीमान्भविताततः॥२५॥मेद
शिराःशिवस्कंदोयज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः॥विजयस्तत्सुतोभाव्यश्चंद्रविज्ञःसलोमधिः॥२६॥
एतेत्रिंशन्नृपतयःचत्वार्यब्दशतानिच॥षट्पंचाशच्चपृथिवींभोक्ष्यंतिकुरुनंदन॥२७॥सप्ता
भीराआवभृत्यादशगर्दभिनोनृपाः॥कंकाःषोडशभूपालाभविष्यंतिचलोलुपाः॥२८॥ततोष्टौ
यवनाभाव्याश्चतुर्दशतुतुष्कराः॥भूयोदशगुरुंडाश्चमौनाएकादशैवतु॥२९॥एतेभोक्ष्यं
तिपृथिवींदशवर्षशतानिच॥नवाधिकांचनवतिंमौनाएकादशक्षितिं॥भोक्ष्यंत्यब्दशता
न्यंगत्रीणितैःसंस्थितेततः॥३०॥किलिकिलायांनृपतयोभूतनंदोऽथवंगिरिः॥शिशुनंदि
श्चतद्भ्रातायशोनंदिःप्रवीरकः॥इत्येतेवर्षशतंभविष्यंत्यधिकानिषट्॥३१॥ ॥

पूर्वोक्ताएवैकादशमौनाःत्रीण्यब्दशतानिक्षितिंभोक्ष्यंतितैःसंस्थितेतेषुमौनेषुमृतेषुकिलिकिला
यांपुर्यांनृपतयोभविष्यंतीत्युत्तरेणान्वयः॥३०॥अधिकानिचषड्वर्षाणि॥३१॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

॥१७॥ बृहद्रथस्य सेनापतिः पुष्पमित्रो नाम स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति॥ स च शुंगानां प्रथमः ततोऽग्निमित्रादयो॥
नवैत्येवं शुंगाः दशवर्षशताधिकं द्वादशाधिकं वर्षशतं॥१८॥ कथं काण्वान्यास्यति॥ तदाह॥ शुंगमिति परस्त्रीका

ततोघोषःसुतस्तस्मात वज्रमित्रोभविष्यति॥ततोभागवतस्तस्मात्देवभूतिरितिश्रुतः॥१७॥
शुंगादशैतेभोक्ष्यंतिद्वे[illegible]शवर्षशताधिकं॥ततःकाण्वानियंभूमिर्यास्यत्यल्पगुणान्नृप॥
१८॥शुंगंहत्वादेवभूतिंकाण्वोऽमात्यस्तुकामिनं॥स्वयंकरिष्यतेराज्यंवसुदेवोमहामतिः॥१९॥
तस्यपुत्रस्तुभूमित्रस्तस्यनारायणःसुतः॥काण्वायनाइमेभूमिंचत्वारिंशच्चपंचच॥शता
नित्रीणिभोक्ष्यंतिवर्षाणांचकलौयुगे॥२०॥हत्वाकाण्वंसुशर्माणंतद्भृत्योवृषलोबली॥गांभो।
क्ष्यत्यंध्रजातीयःकंचित्कालमसत्तमः॥२१॥कृष्णनामाथतद्भ्राताभवितापृथिवीपतिः॥श्रीशां
तकर्णस्तत्पुत्रःपौर्णमासस्तुतत्सुतः॥२२॥लंबोदरस्तुतत्पुत्रस्तस्माच्चिबिलकोनृपः॥मेघस्वा
तिश्चिबिलकादटमानस्तुतस्यच॥२३॥अनिष्टकर्माहालेयस्तलकस्तस्यचात्मजः॥पुरीषभी
रुस्तत्पुत्रस्ततोराजासुनंदनः॥२४॥

मिनंदेवभूतिनामानंशुंगंहत्वातदमात्योवसुदेवनामाकाण्वोराज्यं
करिष्यति॥१९॥काण्वानांचतुर्थःसुशर्माइमेवसुदेवादयःकाण्वायनाः॥वर्षाणांत्रीणिशतानिपंचचत्वारिंशद्वर्षा
णिचभूमिंभोक्ष्यंति॥२०॥काण्वानामंतिमंसुशर्माणंहत्वाबलिहिकनामातद्भृत्योगांभोक्ष्यति॥२१॥२४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा॰ द्वा॰ ४

अब्रह्मवर्च्चसः वेदाचारशून्याः ॥३७॥ ३८ ॥ इमे च म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः तुल्यकाला भविष्यंति किंच एते सर्वे अधर्मा
नृतपराः अधर्मे अनृते च परिनिष्ठिताः फल्गुदाः अल्पदातारः तीव्रमन्यवः क्रोधप्रचुराः परदारेषु परधनादा
नेषु आवृताः कृतादराः ॥३८॥ उदितास्तमितप्रायाः हर्षशोकादिचंचलाः ॥३९॥ असंस्कृता गर्भाधानादिसंस्कार

सिंधोस्तटं चंद्रभागां कौंतीं काश्मीरमंडलं ॥ भोक्ष्यंति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छाश्चाऽब्रह्मवर्च्चसः ॥३७॥ तुल्यका
ला इमे राजन् म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः ॥ एते धर्माऽनृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ॥३८॥ स्त्रीबाल
गोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः ॥ उदितास्तमितप्राया अल्पसत्वाल्पकायुषः ॥३९॥ असंस्कृताः क्रि
याहीना रजसा तमसावृताः ॥ प्रजास्ते भक्षयिष्यंति म्लेच्छा राजन्यरूपिणः ॥४०॥ तन्नाथास्ते जनप
दास्तच्छीलाचारवादिनः ॥ अन्योन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यंति पीडिताः ॥४१॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे द्वादशस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ शुक उवाच ॥ ततश्चानुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ॥ काले
न बलिना राजन्नंक्ष्यत्यायुर्बलं स्मृतिः ॥१॥ वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः ॥ धर्मन्यायव्यव
स्थायां कारणं बलमेव हि ॥२॥

रहिताः प्रजाः भक्षयिष्यंति धनाद्यपहारादिना पीडयिष्यंति ॥४०॥ किं च तन्ना
थाः तेनाथा येषां ते जनपदाः देशवर्तिनो मनुष्याः तच्छीलाचारवादिनः तेषामिव शीलमाचारो वादश्च तद्वतः
४१ ॥ द्वादशे प्रथमः ॥१॥ द्वितीये तु कलेर्दोषवृद्धौ कल्क्यवतारतः ॥ अधर्मिष्ठजनेनष्टे पुनः कृतयुगागमः कलि

राम॰ ४

तेषां भूतनंदादीनां यथायथं वाह्लिकास्तन्नामानस्त्रयोदश सुताः भविष्यंति अथ पुष्पमित्रोऽनामाऽन्यो रा
जन्यः अस्य दुर्मित्रो नाम पुत्रः ॥३२॥ तथांध्राः कौशलाः वैदूरपतयः निषधाश्च एते च तत्तद्देशनामभिः प्र
ख्याताः तुल्यकालाः खंडमंडलेषु भूपाः तत एते भ्यो वाह्लिकेभ्य एव भाव्या भविष्यंति ॥३३॥ ततश्च मागधा
नां तु राजा विश्वस्फूर्जिर्नाम भविता स च पूर्वोक्तात्पुरंजयात्परः पुरंजयादिति प्रसिद्धः स वर्णान् ब्राह्म

तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च वाह्लिकाः ॥ पुष्पमित्रोथ राजन्यो दुर्मित्रो स्य तथैव च ॥३२॥ एक
काला इमे भूपाः सप्तांध्राः सप्त कौशलाः ॥ वैदूरपतयो भाव्या नैषधास्तत एव हि ॥३३॥ मागधानां
तु भविता विश्वस्फूर्जिः पुरंजयः ॥ करिष्यत्यपरो वर्णान्पुलिंदयदुमद्रकान् ॥३४॥ प्रजाश्चाब्र
ह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः ॥ वीर्यवान्क्षत्रमुत्पाद्य पद्मवत्यां स वै पुरि ॥ अनुगंगामा
ऽप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीं ॥३५॥ सौराष्ट्रावंत्याभीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः ॥ व्रात्या द्विजा भ
विष्यंति शूद्रप्राया जनाधिपाः ॥३६॥

णादीन्पुलिंदयदुमद्रकसंज्ञान्म्लेच्छप्रायान्करिष्यति ॥ अपरा
निति पाठे अन्यान्पुलिंदादिसंज्ञान्वर्णान्करिष्यतीत्यर्थः ॥३४॥ स च एवं त्वा अब्रह्मभूयिष्ठाः अत्रैवर्णिकप्रचु
राः सतीः प्रजाः स्थापयिष्यति पालयिष्यति ॥ स च पद्मवत्यां पुरि ॥ अनुगंगां गंगाद्वारमारभ्य प्रयागपर्यं
तं गुप्तां पालितां मेदिनीं भोक्ष्यति ॥३५॥ तदनंतरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्त्तिनो द्विजाः व्रात्याः उपनयनरहिता भविष्यंति ॥३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० ११॥ क्षीयमाणेष्वित्यादीनां इत्थं कलौगतप्राय इति पंचमेनान्वयः॥ क्षीयमाणेषु अल्पप्रायेषु य॥१२॥ दस्युप्राये।
५ षु चोरतुल्येषु चौर्यानृतवृथाहिंसाद्यानानावृत्तयो येषां तेषु॥१३॥ छागप्रायासु प्रमाणतः क्षीरतश्च अजातुल्या
सु॥१४॥ स्थास्नुषु वृक्षेषु विद्युत्प्रायेषु तडिद्बहुलेषु शून्यप्रायेषु धर्मादिरहितेषु सद्मसु गृहेषु॥१५॥ जनेषु

अनावृष्ट्या विनंक्ष्यंति दुर्भिक्षकरपीडिताः॥ शीतवातातपप्रावृट् हिमैरन्योन्यतः प्रजाः॥१०॥ क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव संतापेन च चिंतया॥ त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणां॥११॥ क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः॥ वर्णाश्रमवतां धर्मे नष्टे वेदपथे नृणां॥१२॥ पाषंडप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु॥ चौर्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषु वै नृषु॥१३॥ शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु॥ गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बंधुषु॥१४॥ अणुप्रायास्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्थास्नुषु॥ विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु॥१५॥ इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु खरधर्मिणि॥ धर्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति॥१६॥ चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः॥ धर्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्मापनुत्तये॥१७॥

खरधर्मिणि दुःसहचेष्टिते कलौ गतप्राये समाप्तप्राये
१६॥ रातत्प्रपंचयति चतुर्भिः चराचरगुरोरीश्वरस्यैव धर्मत्राणे हेतुः गुरुत्वेश्वरत्वयोरुपपादनं॥ अखिलस्य विश्वस्यात्मनः कारणस्येति॥ एवंभूतस्य विष्णोर्जन्म साधूनां धर्मत्राणाय धर्मत्राणप्रयोजनमाह। कर्मापनु राम
५

दांपत्येपतिभावे अभिरुचिरेवहेतुः नकुलगोत्रादिः व्यावहारिके क्रयविक्रयादौ स्त्रीत्वेपुंस्त्वेचतयोः श्रेष्ठ्ये रतिकौश
लमेवहेतुर्नकुलमाचारोवा ॥३॥ आश्रमाणांख्यातौ ज्ञाने लिंगमेवदंडाजिनादिकं हेतुर्नत्वाचारविशेषः ॥ अन्योन्यापत्ति
कारणंच ॥ आश्रमादाश्रमांतरप्राप्तौचकारणंयद्वा ॥ वहूदकहंसादीनामन्योन्याश्रमादाश्रमांतरप्राप्तौचकारणं

दांपत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैवव्यावहारिके ॥ स्त्रीत्वेपुंस्त्वेचहिरतिर्विप्रत्वेसूत्रमेवहि ॥३॥ लिंगमेवाश्रम
ख्यातावन्योन्यापत्तिकारणं ॥ अवृत्त्यान्यायदौर्वल्यंपांडित्येचापलंवचः ॥४॥ अनाढ्यतैवासाधुत्वेसाधु
त्वेदंभएवतु ॥ स्वीकारएवचोद्वाहेस्नानमेवप्रसाधनं ॥५॥ दूरेवार्ययनंतीर्थंलावण्यंकेशधारणं ॥
उदरंभरतास्वार्थः सत्यत्वेधार्ष्ट्यमेवहि ॥६॥ दाक्ष्यंकुटुंवभरणंयशोर्थेधर्मसेवनं ॥ एवंप्रजाभिर्दु
ष्टाभिराकीर्णेक्षितिमंडले ॥७॥ व्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणांयोवलीभवितानृपः ॥ प्रजाहिलुब्धैराज
न्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मभिः ॥८॥ आछिन्नदारद्रविणायास्यंतिगिरिकाननं ॥ शाकमूलामिषक्षौद्रफ
लपुष्पाष्टिभोजनाः ॥९॥

यद्वा वहूदकहंसादीनामन्योपत्तौनमस्कारादिव्यवहारेकारणं ॥ अवृत्त्या
मुद्रार्पणादिदानासामर्थ्येनन्यायदौर्वल्यंपराजयः चापलंवचः वहुभाषणं ॥४॥ असाधुत्वेचौर्याद्यभियो
गेप्रसाधनंअलंकारः ॥५॥ दूरेवर्त्तमानंवार्ययनंजलाशयस्तीर्थंनतुगंगादिस्वार्थःपुरुषार्थः ॥६॥७॥ आछि
न्ना अपहृतादाराद्रविणानिचयासांताः अष्टिवीजं ॥९॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० कृतयुगप्रवृत्तिमाह यदाऽवतीर्ण इति ॥ प्रजानां सूतिः प्रसूति ॥ २३ ॥ तदावतारकालोपलक्षणमाह ॥ यदा चंद्रश्चे
६ तितिष्यः पुष्यः अयमर्थः ॥ चंद्रसूर्यबृहस्पतीनां यदा पुष्यनक्षत्रे योगः ॥ तदा तत्कृतयुगं भविष्यतीति यद्या
पि च प्रतिद्वादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतौ वर्त्तमाने द्विस्त्रीः स्वमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुष्ययोगः संभवति ॥
तथाऽपि तेषां सह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः समेष्यंतीति वचनात् ॥ अतो नातिप्रसंगः ॥ २४ ॥ एवं नवमस्कंधे मार

यदावतीर्णो भगवान्कल्किर्धर्मपतिर्हरिः ॥ कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्त्विकी ॥ यदा चंद्र
६ श्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ॥ एकराशौ समेष्यंति तदा भवति तत्कृतं ॥ २४ ॥ येऽतीता वर्त्तमा
ना ये भविष्यंति च पार्थिवाः ॥ ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सोमसूर्ययोः ॥ २५ ॥ आरभ्य भवतो ज
न्म यावन्नंदाभिषेचनं ॥ एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पंचदशोत्तरं ॥ २६ ॥

भ्यामनुक्रांतं वैवस्वतमनोर्वंशद्व
यं निगमयति येऽतीता इति ॥ उद्देशतः संक्षेपतः ॥ २५ ॥ कलियुगावांतरविशेषं वक्तुमाह आरभ्येत्यादिना व
र्षसहस्रं पंचदशोत्तरं शतं चेति क्रियाऽपि विवक्षयाऽवांतरसंख्येयं वस्तुतः परीक्षिन्नंदयोरंतरं द्वाभ्यां न्यूनं
वर्षाणां सार्द्धसहस्रं भवति यतः परीक्षित्समकालं मागधं मार्जारिमारभ्य रिपुंजयांता विंशती राजानः
सहस्रसंवत्सरं भोक्ष्यंतीत्युक्तं नवमस्कंधे येवार्हद्रथभूपाला भाव्याः सहस्रवत्सरमिति ॥ ततः रा म०
परं च प्रद्योतना अष्टत्रिंशतं ॥ शिशुनागाश्च षष्ट्युत्तरशतत्रयं भोक्ष्यंति पृथिवीमित्यत्रैवोक्तत्वात् ॥ २६ ६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शंभलग्रामेमुख्यस्यप्रधानस्यप्रधानस्यनाम्नाविष्णुयशसोब्राह्मणस्यभवनेगृहे॥१८॥ धर्मत्राणप्रकारमाह॥ अ
श्वमिति॥ असाधवोदमंतेयेनतमश्वमारुह्यासिनादस्यून् कोटिशोनिहनिष्यतीत्युत्तरेण त्वयः असाधुद
मनमितिपादेकल्किविशेषणं॥१९॥ तत्प्रपंचः आशुनाशीघ्रगामिनातेनहयेनक्षोण्यांविचरन्॥ अणिमाद्य

शंभलग्राममुख्यस्यब्राह्मणस्यमहात्मनः॥ भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति॥१८॥
अश्वमाशुगमारुह्यदेवदत्तंजगत्पतिः॥ असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः॥१९॥ वि
चरन्नाशुनाक्षोण्यांहयेनाप्रतिमद्युतिः॥ नृपलिंगछदोदस्यून्कोटिशोनिहनिष्यति॥२०॥ अथ
तेषांभविष्यंतिमनांसिविशदानिवै॥ वासुदेवांगरागातिपुण्यगंधानिलस्पृशां॥ पौरजानपदा
नांवैहतेष्वखिलदस्युषु॥२१॥ तेषांप्रजाविसर्गश्चस्थविष्ठः संभविष्यति॥ वासुदेवेभगवतिस
त्वमूर्तौहृदिस्थिते॥२२॥

ऐश्वर्याणि॥ गुणाश्चसत्यसंकल्पादयः तैरन्वितः॥ नृपलिंगछदः राजवेषछन्नान्॥२०॥ ततश्चपुनः कृतयु
गप्रवर्तिवक्तुमाह॥ अथेतिसार्द्धाभ्यांतेषांपौराजानपदानांमनांसिविशदानिभविष्यंति तत्रहेतुः वासुदे
वस्यांगरागेणचंदनादिनाऽतिपुण्यगंधोऽनिलस्तत्स्पर्शनादितितथातेषां॥२१॥ स्थविष्ठः स्थूलः॥२२॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० अतो यथोक्तमेव कलिप्रवेशकालमित्याह यदा देवर्षय इति ॥ द्वादशाब्दशतात्म इति दिव्येन मानेन संध्यांशाभ्यां स
१ हितयो द्वादशाब्दशतात्मकः स कलिः तदा संध्यामतिक्रम्य प्रविष्ट इत्यर्थः ॥३१॥ कलिप्रवेशकालमुक्त्वा तस्य वृ
द्धिकालमाह यदेति ॥ तदा प्रद्योतनात्प्रभृति वृद्धिं गच्छन्नंदात्प्रभृत्यतिवृद्धिं गमिष्यतीत्यर्थः ॥३२॥ ननु यदा
कलेर्लिंगमुपलभ्यते तदेव प्रविष्ट इति युक्तं ततः पूर्वमेव प्रवेशः ततः परं वृद्धिरित्यत्र किं प्रमाणं तत्राह यस्मि

यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरंति हि ॥ तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥३१॥ यदा मघा
7 भ्यो यास्यंति पूर्वाषाढां महर्षयः ॥ तदा नंदात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥३२॥ यस्मिन् कृष्णो दि
वं यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि ॥ प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः ॥३३॥ दिव्याब्दानां सह
स्रांते चतुर्थे तु पुनः कृतं ॥ भविष्यति यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकं ॥३४॥ इत्येष मानवो वंशो यथा सं
ख्यायते भुवि ॥ तथा विट्शूद्रविप्राणां तास्ता ज्ञेया युगे युगे ॥३५॥ श्र ॥

न्निति ॥ प्रतिपन्नं प्रविष्टमिति ज्ञातं ॥ पुराविदः पूर्वज्ञातारः ॥३३॥ कलेरनंतरं कृतयुगप्रवेशमाह दिव्या
ब्दानामिति ॥ चतुर्थे कलौ प्रवेशेनाब्दपरिमितेनांशेनापि सह्यातीते सतीत्यर्थः कृतयुगप्रवेशचिह्न
माह यदा नृणां मनः आत्मप्रकाशकं भविष्यति तदेति ॥३४॥ राजवंशोक्तिं स्थितिब्राह्मणादिवंशेष्वप्य राम०
तिदिशति इत्येष इति ॥ यथा याभिस्त्वनीचावस्थाभिः तास्ता अवस्थाः वंशा इति च पाठः ॥३५॥ १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कालेः प्रवृत्तिं वृद्धिं च निरूपयितुं कालज्ञानोपलक्षणमाह॥ सप्तर्षीणां त्विति॥ अयमर्थः॥ प्रागग्रशकटाकारं तारास
प्तकं सप्तर्षिमंडलं॥ तत्र किंचिदुत्तरेषाग्रस्थानीयो मरीचिः॥ ततः पश्चाद्दानग्रयुगकंधराकारो वशिष्ठः स
भार्यः ततः पश्चादीषदुत्तरेषामूलस्थानीयोंगिराः ततः पश्चाच्चतुरस्रतारा एव चतुष्के ईशान्येऽत्रिः ततो दक्षिणतः
पुलस्त्यः पुलस्त्यात्पश्चिमतः पुलहस्ततः उत्तरतः क्रतुः एवं स्थितेनैषां मध्ये यौ पूर्वौ उदयसमये प्रथममु
दितौ पुलहक्रतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोस्तु पूर्वयोस्तु मध्ये यत्समं दक्षिणोत्तरः समदेशावस्थितमश्विन्यादि

सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते उदितौ दिवि॥ तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि॥२७॥ तेनैत
ऋषयो युक्तास्तिष्ठंत्यब्दशतं नृणां॥ ते त्वदीये द्विजाः काल अधुना चाश्रिता मघाः॥२८॥ विष्णोर्भग
वतो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवं गतः॥ तदाविशत्कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः॥२९॥ यावत्स पादप
द्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः॥ तावत्कलिर्वै पृथिवीं पराक्रांतुं न चाशकत्॥३०॥

षु यदन्यतमं नक्ष
त्रं दृश्यते॥२७॥ तेन तथैव युक्ता नृणामब्दशतं तिष्ठंति ते च द्विजास्त्वदीये काले अधुना मघा आश्रिताव
र्त्तंते॥२८॥ यदा विष्णोर्भानुः भातीति भानुः शुद्धसत्वात्मको देहः दिवं वैकुंठं गतः॥ तदा कलियुगमविशत् य
तया स्मिन्युगे जनः पापे रमत इति कलियुगस्य लक्षणं॥२९॥ ननु श्रीकृष्णे पृथिव्यां वर्तमानेऽपि संध्यारूपेण
कलिः प्रविष्ट एवासीत्सत्यं तथा तावत्तस्य पराक्रमो नाभवदित्याह॥ यावदिति पराक्रांतुं अभिभवितुं॥३०॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ममत्वप्रकारं प्रपंचयति। कथमिति सेयमखंडा भूः मे पूर्वजैः पुरुषैर्धृता सती इदानीं मत्पुत्रस्य वा सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येवं ॥४२॥ उभौ महीं कायं च। अदर्शनं मृत्युं ॥४३॥ उपसंहरति येयेइति ते सर्वे च कथासु क्रियमाणासु कथामात्राः कालेन कृताः ॥४४॥ द्वादशे द्वितीयः ॥२॥ तृतीये भूमिगीतैः राज्ञ दोषादि वार्यते। कलौ च दोषभूयिष्ठे दोषघ्नं श्रीहरेर्नुतिः। देहे हंतां भूमौ च ममतां कुर्वत्यतोऽबुधा इत्युक्तं तदेव भूमिगीतैः प्रपंचय

कथं सेयमखंडा भूः पूर्वैर्मे पुरुषैर्धृता। मत्पुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वा वंशजस्य च ॥४२॥ तेजोऽबन्नमयं कायं गृहीत्वात्मतयाऽबुधाः। महीं ममतया चोभौ हित्वांते दर्शनं गताः ॥४३॥ ये ये भूपतयो राजन् भुंजंति भुवमोजसा। कालेन ते कृताः सर्वे कथामात्राः कथासु च ॥४४॥ इति श्रीभागवते द्वादशस्कंधे वंशानुकीर्तनं नाम द्वितीयः ॥२॥ श्रीशुक उवाच। दृष्ट्वात्मनि जये व्यग्रान्नृपान्हसति भूरियं। अहो मां विजिगीषंति मृत्योः क्रीडनका नृपाः ॥१॥ काम एष नरेंद्राणां मोघः स्याद्विदुषामपि। येन फेनोपमे पिंडे येऽतिविस्रंभिता नृपाः ॥२॥ पूर्वं निर्जित्य षड्वर्गं जेष्यामो राजमंत्रिणः। ततः सचिवपौराप्तकरींद्रानस्य कंटकान् ॥३॥

ति दृष्ट्वेत्यादिना। आत्मनि पृथिव्यां जये व्यग्रान् उद्युक्तान्। हासप्रकारमेवाह ॥ अहो इति ॥१॥ येन कामेन फेनोपमे पिंडे देहे विस्रंभिता विश्वासं नीता ये तेषां नरेंद्राणां स एष कामो मोघः स्यात् ॥२॥ काममेव दर्शयति द्वाभ्यां पूर्वमिति। इंद्रियार्थलंपटस्य न राज्यप्राप्तिः स्यादिति प्रथमम् इंद्रियषड्वर्गं निर्जित्य राजमंत्रिणो जेष्यामः वशीकरिष्यामः सचिवा अमात्याः करींद्रा हस्तिपाः तांश्च जेष्यामः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एतत्कीर्त्तनस्यवैराग्यप्रयोजनतामाह॥एतेषामितिनाममेवलिंगंज्ञापकंयेषांतेषांकथामात्रेणैवावशिष्टानांकीर्त्तिरेव
स्थितानतुराज्यंपुत्रादयोवा॥३६॥कलावुत्सन्नानांराजवंशादीनांपुनःप्रवृत्तिप्रकारमाहदेवापिःसोमवंश
जःमरुस्तुसूर्यवंशजःकलापग्रामोनामयोगिनामावासःप्रसिद्धः॥३७॥३८॥इममेवप्रकारंप्रतिचतुर्युगंद

एतेषांनामलिंगानांपुरुषाणांमहात्मनां॥कथामात्रावशिष्टानांकीर्त्तिरेवस्थिताभुवि॥३६॥देवा
पिःशंतनोर्भ्राताममरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः॥कलापग्राममासातेमहायोगबलान्वितौ॥३७॥ताविहैत्य
कलेरंतेवासुदेवानुशिक्षितौ॥वर्णाश्रमयुतंधर्मंपूर्ववत्प्रथयिष्यतः॥३८॥कृतंत्रेताद्वापरं
चकलिश्चेतिचतुर्युगं॥अनेनक्रमयोगेनभुविप्राणिषुवर्त्तते॥३९॥राजन्नेतेमयाप्रोक्तान
रदेवास्तथापरे॥भूमौममत्वंकृत्वांतेहित्वेमांनिधनंगताः॥४०॥क्रिमिविड्भस्मसंज्ञांते॥
राजनाम्नोऽपियस्यच॥भूतध्रुक्तत्कृतेस्वार्थंकिंवेदनिरयोयतः॥४१॥ ॥ ॥

र्शयतिकृतमिति॥एतेषांनामलिंगानामित्यादियदुक्तंतत्प्रपंचयतिराजन्नितिपंचभिः॥४०॥ममत्वंकृत्वे
त्यनेनसूचितं॥भूतद्रोहप्रवृत्तिंनिंदतिक्रिमीति॥राजनाम्नःराजेतिनामयस्यतस्यापिदेहस्यांतेक्रि
मयोविड्भस्मेतिवासंज्ञाभविष्यति॥तत्कृतेतदर्थंयोभूतध्रुक्॥भूतेभ्योद्रुह्यतिसकिंस्वार्थंवेद॥
कुतइत्यपेक्षायांहेतुत्वेनभूतद्रोहंविशिनष्टियतोभूतद्रोहान्निरयोभवतीति॥४१॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

॥१२॥ मयि त्वैर्ममतां कृत्वा ये प्रवर्त्तंते कालेन कथावशेषाः कृताः विभो इति संबोधनं कुरुद्वहे इतिवत् ॥१३॥
राजवंशानुकथनस्य तात्पर्यमाह ॥ कथा इमा इति विज्ञानं विषयासारताज्ञानं ॥ ततो वैराग्यं तयोर्विवक्षा-
या ॥ परेयुषां मृतानां वचोविभूतीः वाग्विलासमात्ररूपाः ॥ पारमार्थ्यं परमार्थयुक्तं कथनं न भवतीत्यर्थः

अन्ये च वद्द वो दैत्या राजानो ये महेश्वराः ॥ सर्वे सर्वविदः शूराः सर्वे सर्वजितोऽजिताः ॥१२॥ मम-
तां मय्यवर्त्तंत कृत्वोच्चैर्मर्त्यधर्मिणः ॥ कथावशेषाः कालेन ह्यकृतार्थाः कृता विभो ॥१३॥ कथा इ-
मास्ते कथिता महीयसां विताय लोकेषु यशः परेयुषां ॥ विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभो वचोविभू-
तीर्न तु पारमार्थ्यं ॥१४॥ यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः संगीयतेऽभीक्ष्णममंगलघ्नः ॥ तमेव नित्यं शृणु-
यादभीक्ष्णं कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥१५॥ श्रीराजोवाच ॥ केनोपायेन भगवन् कलेर्दोषान्
कलौ जनाः ॥ विधमिष्यंत्युपचितांस्तन्मे ब्रूहि यथा मुने ॥१६॥ युगानि युगधर्मांश्च मानं प्रलयकल्पयोः । श्रमा
कालस्येश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः ॥१७॥

॥१४॥ कस्तर्हि पुरुषाणामुपादेयः परमार्थः तमाह यस्त्विति
नित्यं प्रत्यहं तत्राप्यभीक्ष्णं ॥१५॥ कलिदोषोपचये सति भक्तेरसंभवं मन्यमानः पृच्छति केनोपायेनेति विधमिष्यं-
ति ॥ नाशयिष्यंति यथा येन यावत् ॥१६॥ कलियुगे कः परमो धर्म इति बुभुत्सया पृच्छति ॥ युगानीति ब्रूहीत्यनु- राम०
षंगः ॥ आत्यंतिकजिज्ञासया पुनः पृच्छति ॥ प्रलयकल्पयोः संहारस्थितिकालयोः न चायं वादिसुखः प्रश्न इत्याह ६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इति। एवं केचिदाशाबद्धहृदयाः ॥४॥ एवं केचित्तु नर्मीजित्वाप्यनित्त्वमयाब्धिं विशंतीति तदेवमिंद्रियजयेन ये राज्यं सा
धयितुमिच्छंतीति। निमंदा इत्याह कियदिति ॥५॥ अतः अंतकं न पश्यंतीत्युक्तं तदेवाह। यामिति कुरूद्वहेति भूमि

एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलां ॥ इत्याशाबद्धहृदया न पश्यंत्यंतिकेंतकं ॥४॥ समुद्राव
रणां जित्वा मां विशंत्यब्धिमोजसा ॥ कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलं ॥५॥ यां विसृज्यैव म
नवस्तत्सुताश्च कुरूद्वह ॥ गता यथागतं युद्धे तां मां जेष्यंत्यबुद्धयः ॥६॥ मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रा
तॄणां चापि विग्रहः ॥ जायते ह्यसतां राज्ये ममताबद्धचेतसां ॥७॥ ममैवेयं मही कृत्स्ना न ते मूढे
ति वादिनः ॥ स्पर्द्धमाना मिथो घ्नंति म्रियंते मत्कृते नृपाः ॥८॥ पृथुः पुरूरवा गाधिर्नहुषो भरतो
ऽर्जुनः ॥ मांधाता सगरो रामः खट्वांगो धुंधुहा रघुः ॥९॥ तृणबिंदुर्ययातिश्च शर्यातिः शंतनुर्ग
यः ॥ भगीरथः कुवलयाश्वः ककुत्स्थो नैषधो नृगः ॥१०॥ हिरण्यकशिपुर्वृत्रो रावणो लोकरा
वणः ॥ नमुचिः शंबरो भौमो हिरण्याक्षोऽथ तारकः ॥११॥

गीतं कथयन् शुकः संबोधयति कुरूद्वहेति। इति तु पाठः सुगमः ॥६॥ अबुद्धय इत्युक्तं तत्प्रपंचयति मत्कृ
त इति ॥७॥८॥ रामो नाम कश्चिद्राजा यद्वा लोकदृष्ट्या दाशरथिरेव निर्दिष्टः ॥९॥१०॥ लोकं रावयति रोद
यतीति लोकरावणः ॥११॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० कलौधर्म्मपादानांतुर्यांशः चतुर्थोऽशोऽवशिष्यते ॥२४॥ शूद्रदासोत्तराः शूद्रकैवर्त्तादिप्रधानाः ॥२५॥ युगानामेवंभू
१० तवैषम्यकारणमाहसत्त्वमितिपंचभिः ॥२६॥ मनश्चबुद्धिश्चेंद्रियाणिचसत्त्वेयदाप्रभवंतिअतिशयेनवर्त्ते

कलौतुधर्महेतूनांतुर्यांशोऽधर्महेतुभिः ॥ एधमानैः क्षीयमाणोह्यंतेसोऽपिविनंक्ष्यति ॥२४॥ तस्मि
न्लुब्धादुराचाराः निर्दयाः शुष्कवैरिणः ॥ दुर्भगाभूरितर्षाश्चशूद्रदाशोत्तराः प्रजाः ॥२५॥ सत्वंरः
जस्तमइतिदृश्यंतेपुरुषेगुणाः ॥ कालसंचोदितास्तेवैपरिवर्त्तंतआत्मनि ॥२६॥ प्रभवंतियदास
त्वेमनोबुद्धींद्रियाणिच ॥ तदाकृतयुगंविद्यात्ज्ञानेतपसियद्रुचिः ॥२७॥ यदाकर्मसुकाम्येषुभ
क्तिर्भवतिदेहिनां ॥ तदात्रेतारजोवृत्तिरितिजानीहिबुद्धिमन् ॥२८॥ यदालोभस्त्वसंतोषोमानो
दंभोऽथमत्सरः ॥ कर्म्मणांचापिकाम्यानांद्वापरंतद्रजस्तमः ॥२९॥ यदामायाऽनृतंतंद्रानिद्राहिं
साविषादनं ॥ शोकोमोहोभयंदैन्यंसकलिस्तामसःस्मृतः ॥३०॥

ते ॥२७॥ यदाकर्मादिषुभक्तिः प्रीतिस्तदारजोवृत्तिप्रधानंत्रेतायुगमितिजानीहि ॥२८॥ काम्याऽनांविषयेय
दाप्रीतिः तत्तदारजस्तमःप्रधानंद्वापरंजानीहि ॥२९॥ विषादनंदुःखं ॥३०॥ घ राम० १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रयुगधर्मांस्तावदाह। कृतइति। तज्जनैस्तत्कालीनैर्जनैः॥ दानं अरागद्वेषतया अभयदानं तदेव प्रथमस्कंधे
शौचशब्देनोक्तं विभोः संपूर्णस्य धर्मस्य॥१८॥ तदानीतनजनानाह संतुष्टा इति मैत्राः भूतमैत्रीयुक्ताः श्रमणाः आ
त्माभ्यासवंतः॥१९॥२०॥ ब्रह्मोत्तराः ब्राह्मणाधिकाः॥२१॥ अनृतेनसत्यं हिंसया दया॥ असंतोषेण तपः वि

श्रीशुक उवाच॥ कृते प्रवर्त्तते धर्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः॥ सत्यं दया तपो दानमिति पादा विभोर्नृप॥१८॥
संतुष्टाः करुणा मैत्राः शांता दांतास्तितिक्षवः॥ आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः॥१९॥ त्रे
तायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः॥ अधर्मपादैरनृतहिंसासंतोषविग्रहैः॥२०॥ तदा क्रियात
पोनिष्ठा नातिहिंस्रा न लंपटाः॥ त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप॥२१॥ तपःसत्यदयादा
नेष्वर्द्धं ह्रसति द्वापरे॥ हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः॥२२॥ यशस्विनो महाशालाः स्वा
ध्यायाध्ययने रताः॥ आढ्याः कुटुंबिनो हृष्टा वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तमाः॥२३॥ अ ॥

ग्रहेण दानमिति यथासंख्यं योज्यं॥ हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैरित्ययं क्रमो न विवक्षितः॥ धर्मस्यार्द्धं ह्रसति क्षीयते।
अधर्मस्य लक्षणैश्चिह्नैः पादैरित्यर्थः॥२२॥ यशस्विनः कीर्तिप्रियाः क्षत्रद्विजोत्तमाः क्षत्रियब्राह्मणप्रधानाः॥२३॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वोत्तममपि पतिं ब्राह्मणं भत्या त्यक्ष्यंति ॥ पतयश्च विपन्नं रोगादिभिर्व्यापारात्तमं कौलं कुल परंपरायातं त्यक्ष्यंति ॥
अपयस्विनी दुग्धदोग्ध्रः ॥ ३७ ॥ सोरतं सुरतनिमित्तं सौहृदं येषां ते अतएव नंदा रोत्र भार्या भगिन्यः श्यालाः भार्या
भ्रातरः तैः संवादो मंत्रालोचनं येषां ते ॥ ननंदुरति वा पाठः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ पिशाचसंदर्शाः पिशाचसदृशाः ॥ ४१ ॥ का

पतिं त्यक्ष्यंति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमं ॥ भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चापयस्विनीः ॥ ३७ ॥ पितृभ्रा
तृसुहृद्ज्ञातीन्हित्वा सोरतसौहृदाः ॥ ननांदृश्यालसंवादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः ॥ ३८ ॥ शूद्राः प्रतिग्र
हीष्यंति तपोवेषोपजीविनः ॥ धर्मं वक्ष्यंत्यधर्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनं ॥ ३९ ॥ नित्यमुद्विग्नमन
सो दुर्भिक्षकरकर्शिताः ॥ निरन्ने भूतले राजन् अनावृष्टिभयातुराः ॥ ४० ॥ वासोन्नपानशयनव्य
वायस्नानभूषणैः ॥ हीनाः पिशाचसंदर्शा भविष्यंति कलौ प्रजाः ॥ ४१ ॥ कलौ काकिणिकेप्यर्थे वि
गृह्य त्यक्तसौहृदाः ॥ त्यक्ष्यंति हि प्रियान्प्राणान्हनिष्यंति स्वकानपि ॥ ४२ ॥ न रक्षिष्यंति मनुजाः
स्थविरौ पितरावपि ॥ पुत्रान्सर्वार्थकुशलान्क्षुद्राः शिश्नोदरंभराः ॥ ४३ ॥ कलौ न राजन्जगतां
परं गुरुं त्रैलोक्यनाथानतपादपंकजं ॥ प्रायेण मर्त्या भगवंतमच्युतं यक्ष्यंति पाषंडविभिन्नचेतसः ॥ ४४ ॥

काकिणिके विंशतिवराटकमात्रेऽपार्थे विषयभूते विगृह्य वैरं कृत्वा ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ महांतमनर्थमाह द्वाभ्यां कला
विति ॥ त्रिलोकनाथैरप्यवनतं नमस्कृतं पादपद्मं यस्य तं न यक्ष्यंति न याजयिष्यंति पाषंडैर्विभिन्नमन्यथाकृतं चेतो येषां ते ॥ ४४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कलिदोषान्प्रपंचयति ॥ यस्मादित्यादिना ॥ यस्मात्कलेर्हेतोः क्षुद्रदृशः मंदमतयः क्षुद्रभाग्याः अल्पभाग्याः महा
शना बह्वाहाराः वित्तहीना अपि कामिनः स्वैरिण्यः पुंश्चल्यः असतीः असत्यः ॥ ३२ दस्यवउत्कृष्टाः प्रचुरा येषु ते
३३ ॥ अव्रता विहिताचाररहिताः अशौचाऽशौचं चरन्त्यश्च वटवो ब्रह्मचारिणः भविष्यंति कुटुंबिनश्च गृहस्थाः

यस्मात्क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः ॥ कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः ॥ ३१ ॥ द
स्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषंडदूषिताः ॥ राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः ॥ ३३ ॥ अव्रता व
टवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुंबिनः ॥ तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनोऽत्यर्थलोलुपाः ॥ ३४ ॥ ह्रस्वकाया
महाहारा भूर्यपत्या गतह्रियः ॥ शश्वत्कटुकभाषिण्यः चौर्यमायोरुसाहसाः ॥ ३५ ॥ पणयिष्यंति वै
क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणः ॥ अनापद्यपि मंस्यंते वार्त्तां साधु जुगुप्सिताम् ॥ ३६ ॥ म ॥

स्वयं भिक्षाटनपरा भविष्यंति न तु भिक्षां दास्यंति तपस्विनो वनस्थाः वनं हित्वा ग्रामवासा भविष्यंति न्यासिनो
यतयः अतिलोलुपा भविष्यंति ॥ ३४ ॥ पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह ह्रस्वकाया इति कटुकभाषिण्यः अप्रियवा
दिन्यः । चौर्यं च माया च कपटं उरु च साहसं यासां ताः ॥ ३५ ॥ किंच किराटाः वणिजः पणयिष्यंति क्रयविक्र
यादिव्यवहारं प्रवर्त्तयिष्यंति किंच सर्वे जनाः अनापद्यपि जुगुप्सितां निंदितां वार्त्तां वृत्तिं साधु मंस्यंते ॥ ३६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

५१॥इदानीकलिंस्तौतिद्वाभ्यांकलेर्दोषनिधेराजन्निति॥तत्सर्वंहरिकीर्त्तनादेवकलौभवति॥५२॥५३॥द्वादशे॥
तृतीयः॥३॥चतुर्थेचचतुर्द्धाप्रलयानैमित्तिकादयः॥तत्रसंसारनिस्तारोहरिकीर्त्त्यैववर्ण्यते॥कलिदोष
निवर्त्तकंहरिनामसंकीर्त्तनादिकंसएवचकलौपरमोधर्मइतिप्रश्नद्वयस्योत्तरमुक्तं॥यद्वान्यत्पवंप्र

म्रियमाणैरभिध्येयोभगवान्परमेश्वरः॥आत्मभावंनयत्यंगसर्वात्मासर्वसंश्रयः॥५१॥कलेर्दो॥
षनिधेराजन्नस्तिह्येकोमहान्गुणः॥कीर्त्तनादेवकृष्णस्यमुक्तबंधःपरंव्रजेत्॥५२॥कृतेय
द्ध्यायतोविष्णुंत्रेतायांयजतोमखैः॥द्वापरेपरिचर्य्यायांकलौतद्धरिकीर्त्तनात्॥५३॥इतिश्री
भाग०महा०द्वाद०तृतीयोध्यायः॥३॥शुकउवाच॥कालस्तेपरमाण्वादिर्द्विपरार्द्धावधिर्
नृप॥कथितोयुगमानंचशृणुकल्पलयावपि॥१॥चतुर्युगसहस्रंचब्रह्मणोदिनमुच्यते॥
सकल्पोयत्रमनवश्चतुर्दशविशांपते॥२॥

12

लयकल्पयोर्मानंब्रूहीति॥तदिदानींतृतीयस्कंधोक्तकालानुवादपूर्वकंनिरूपयति॥कालइतिसका
लःपरमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुतामित्यादिनाकालःकथितःचत्वारित्रीणिद्वेचैकंकृतादिषुयथाक्रमं
संख्यातानिसहस्राणिद्विगुणानिशतानिचेतियुगमानंचकथितं॥१॥तत्रकल्पमानमाहचतुर्युगेति
यत्रचतुर्दशमनवःक्रमेणभवंतिप्रलयस्तुचतुर्विधः॥२॥ ॥ ॥ राम०
१२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विवशो गृणन् । विमुक्ताः कर्मरूपाः अर्गलाः प्रतिबंधाः यस्य सः ॥ ४५ ॥ तदेवं कलिदोषान्स्वरूपं च प्रशस्ता तं तज्जित्ता
रोपायमाहाऽपुंसामिति षड्भिः द्रव्यदेशात्मभिः संभवो येषां नानाचित्तस्थः चित्ते स्फुरितः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अयमेवोपायो
नान्य इति सदृष्टांतमाह ॥ यथेति धातुजं ताम्रादि संश्लेषजातं हेम्नो दुर्वर्णमालिन्यं तत्रस्थितो वह्निरेवह्र

यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः पतन्स्खलन्[illegible]वा विवशो गृणन्पुमान् ॥ विमुक्तकर्मार्गल
उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यंति न तं कलौ जनाः ॥ ४५ ॥ पुंसां कलिकृतान्दोषान्द्रव्यदेशात्मसंभवान् ।
सर्वान्हरति चित्तस्थो भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ ४६ ॥ श्रुतः संकीर्तितो ध्यातः पूजितश्चादृतोपि वा
नृणां धुनोति भगवान्हृत्स्थो जन्मायुताशुभं ॥ ४७ ॥ यथा हेम्नि स्थितो वह्निर्दुर्वर्णं हंति धातुजं
एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयं ॥ ४८ ॥ विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रत।
दानजाप्यैः ॥ नात्यंतशुद्धिं लभतेंतरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्यनंते ॥ ४९ ॥ तस्मात्सर्वात्मना राजन्
हृदिस्थं कुरु केशवं । म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो याति परां गतिं ॥ ५० ॥ ॥ ॥

रति न तु तोयादि एवं ये नान्य इति सदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ धातुजं ताम्रादि संश्लेषजातं हेम्नो दुर्वर्णमा
लिन्यं । तत्रस्थितो वह्निरेव हरति न तु तोयादि एवं योगिनामपि चित्तस्थ एव न तु योगादिकमित्यर्थः ॥ ४८
एतदेव विवृणोति विद्येति विद्या देवतोपासना ॥ आत्मभावं स्वस्वरूपं ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सामुद्रादिकं सर्वं रसं रविः पिबते आकर्षति ॥८॥ अनिलवेगोत्थः वायुवेगोद्भूतः ॥ अनिलवेगो वा इति पाठे अ-
निलेन वेगो यस्य सः ॥ वाः रविणा रश्मिभिः पीतमुदकं च दहतीत्यर्थः ॥ अनिलवेगो वै इति तु पाठः सुगमः
भूविवरान् पातालादीन् अन्यान् रविणा ऐहिकरसाकर्षणान्माणि रहितान् ॥९॥ शिखाभिर्ज्वालाभिः ॥१०

सामुद्रं दैहिकं भौमं रसं सांवर्तको रविः ॥ रश्मिभिः पिबते घोरैः सर्वं नैव विमुंचति ॥८॥ ततः सं-
वर्तको वह्निः संकर्षणमुखोत्थितः ॥ दहत्यनिलवेगोत्थः शून्यान् भूविवरानथ ॥९॥ उपर्यधः सम-
ताच्च शिखाभिर्वह्निसूर्ययोः ॥ दह्यमानं विभात्यंडं दग्धगोमयपिंडवत् ॥१०॥ ततः प्रचंडपव-
नो वर्षाणामधिकं शतं ॥ परः संवर्तको वाति धूम्रं खं रजसावृतं ॥११॥ ततो मेघकुलान्यंग चि-
त्रवर्णान्यनेकशः ॥ शतं वर्षाणि वर्षंति नर्दंति रभसस्वनैः ॥ तत एकोदकं विश्वं ब्रह्मांडवि-
वरांतरम् ॥१२॥ तदा भूमेर्गंधगुणं ग्रसंत्याप उदप्लवे ॥ ग्रस्तगंधा तु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते ॥१३॥

किंचिदधिकं वर्षाणां शतं संवर्तकः परो वायुर्वाति तदा रजसावृतं धूम्रं भवति ॥११॥ रभसस्वनैः ती-
व्रगर्जितैः ब्रह्मांडविवरांतरं ब्रह्मांडविवरमध्यगतं विश्वं एकोदकं राकाणीवोदकव्याप्तं भवति ॥१२॥ राम०
उदप्लवे उदकेनाप्लाविते सति प्रलयत्वाय अभावाय ॥१३॥ १३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नैमित्तिकः प्राकृतिक आत्यंतिको नित्यश्चेति तत्र नैमित्तिकं प्रलयं मानसहितमाह तदुक्तइति द्वाभ्यां। तावान् चतु
र्युगसाहस्त्रप्रमाणः सर्वैर्ब्राह्मीरात्रिः॥३॥ नैमित्तिकत्वं दर्शयति। यत्र दा विश्वसृक् श्रीनारायणः विश्वमात्मसात्कृ
त्य स्वस्मिन् उपसंहृत्य शेते॥ आत्मभूः ब्रह्मा च तस्मिन् शेते॥ तयोरभेद विवक्षया वा ब्रह्मण एवानंतासनत्व

तदंते प्रलयस्तावान् ब्राह्मीरात्रिरुदाहृता॥ त्रयोल्लोका इमे यत्र कल्पंते प्रलयाय हि॥३॥ एष नैमि
त्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक्॥ शेतेनंतासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूः॥४॥ द्विपरार्द्धे त्वः
तिक्रांते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः॥ तदा प्रकृतयः सप्त कल्पंते प्रलयाय वै॥५॥ एष प्राकृतिको राजन् प्र
लयो यत्र लीयते॥ आंडकोशस्तु संघातो विघात उपसादिते॥६॥ पर्जन्यः शतवर्षाणि भूमौ राजन् न २
वर्षति॥ तदा निरन्ने ह्यन्योन्यं भक्ष्यमाणाः क्षुधार्दिताः क्षयं यास्यंति शनकैः कालेनोपद्रुताः प्रजाः॥७॥

मुक्तं॥ ब्रह्मणो निद्रां निमित्तीकृत्य प्रवर्त्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक इत्यर्थः॥४॥ प्राकृतिकं प्रलय
माह द्वाभ्यां द्विपरार्द्धे तु ब्रह्मण आयुर्विधि॥ सप्त प्रकृतयः। महदहंकारपंचतन्मात्राणि॥५॥ संघातः मह
दादिकार्यभूतः प्रकृतीनां तत्कार्यं ब्रह्मांडरूपं च लयात् प्राकृतिक इत्यर्थः॥ विघाते विघातकारणे उ
पसादिते सति॥६॥ तदेवाह पर्जन्य इत्यादिना वुद्धीद्रियादिरूपेणोत्पतः प्राक्तनेन ग्रंथेन॥७॥ रामराम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वप्नजाग्रत्स्वप्नजागरावस्थायुक्तं सुषुप्तवत् इंद्रियाभावात् ॥ अन्यसादृश्ये हेतुः अप्रतर्क्यं ॥ न पुनः शून्यमेवेत्या
ह ॥ तदिति ॥ २० ॥ उपसंहरति लय इति शक्तयः सत्वादयः ॥ २१ ॥ आत्यंतिकं लयमाह ॥ बुद्धींद्रियेति द्वादशभिः ॥
आत्यंतिकलयो मोक्षः ॥ स च ब्रह्मज्ञानेन सर्वप्रपंचलयात्मकः ॥ न च प्रपंचस्यात्मवत्सत्यत्वे लयः संभवती
ति ज्ञानरूपात् ब्रह्मणः ॥ पृथग्भूतस्य तस्यासत्वमुपपादयति ॥ बुद्धिश्च इंद्रियाणि च अर्थाश्चेत्येवं ग्राहकक

न स्वप्नजाग्रन्न च तत्सुषुप्तं न खं जलं भूरनिलोऽग्निरर्कः ॥ संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं तन्मूलभूतं पद
मामनंति ॥ २० ॥ लयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्यदा ॥ शक्तयः संप्रलीयंते विवशाः कालविद्रु
ताः ॥ २१ ॥ बुद्धींद्रियार्थरूपेण ज्ञानं भाति तदाश्रयं ॥ दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यंतवदवस्तु यत् ॥ २२ ॥
दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथग्भवेत् ॥ एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतात् ॥ २३ ॥

णग्राह्यरूपेण तेषामाश्रयं ज्ञानमेव भाति न पृथक् ॥ तत्र हेतुमाह ॥ दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामिति ॥ अतो यदा
द्यंतवत्तदवस्तु ॥ अत्रैवं प्रयोगः विमतं सन्न भवति दृश्यत्वात् ॥ कारणाव्यतिरेकात् ॥ आद्यंतवत्त्वाच्च रज्जुस
र्पादिवदिति ॥ २२ ॥ तत्राव्यतिरेकं दृष्टांतेन प्रपंचयति ॥ दीप इति दीपचक्षुरूपाणां तेजोविशेषाणां यथा ते
जसो न व्यतिरेकः ॥ तथा धीः कर्त्री खानि करणानि मात्राः विषयाः ऋतात् ब्रह्मणः पृथक् न स्युः ब्रह्मकार्यत्वा
त् ॥ नन्वेवं कार्यकारणयोरभेदे कार्यासत्वे कारणस्याप्यसत्वं प्रसज्येत तत्राह ॥ अन्यतमादिति कार्यादृतं त

व्यतिरेकात्कार्यत्वाः पृथक्त्वाद्विरोधोऽव्यतिरेकः प
पंच स्पष्टतानामव्यतिरेके इत्यर्थः ॥ २३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१५ ॥ भूतादिः तामसोऽहंकारः गुणैर्वृत्तिभिः सह ॥ १६ ॥ अव्याकृतं प्रधानं ॥ १७ ॥ तस्य तुल्ययोनास्तीत्याह न तस्येति
कालावयवैः अहोरात्रादिभिः गुणाः भावविकाराः परिणामः विपरिणामः अव्यक्तं अस्तित्वविकारभूतंपानि

अपांरसमथोतेजस्तात्लीयंतेऽथनीरसाः ॥ ग्रसतेतेजसोरूपंवायुस्तद्द्धितंतदा ॥ १४ ॥ लीयते
चानिलेतेजोवायोःखंग्रसतेगुणं ॥ सवैविशतिखंराजंस्ततश्चनभसोगुणं ॥ १५ ॥ शब्दंग्रसः
तिभूतादिर्नभस्तमनुलीयते ॥ तैजसश्चेंद्रियाण्यपिगदेवान्वैकारिकोगुणैः ॥ १६ ॥ महान्ग्रसत्य
हंकारंगुणाःसत्वादयश्चतं ॥ ग्रसतेऽव्याकृतंराजन्गुणान्कालेननोदितं ॥ १७ ॥ नतस्यकाला
वयवैःपरिणामादयोगुणाः ॥ अनाद्यनंतमव्यक्तंनित्यंकारणमव्ययं ॥ १८ ॥ नयत्रवाचोनम
नोनसत्वंतमोरजोवामहदादयोऽमी ॥ नप्राणबुद्धीन्द्रियदेवतावानसन्निवेशःखलुलोककल्पः
॥ १९ ॥

त्यंसर्वदैकरूपंवृद्धिरहितमित्यर्थः अव्ययंअपक्षयशून्यं ॥ सर्वत्रहेतुःकारणमिति ॥ १८ ॥ किंचवागा-
दिगोचरस्यसविशेषस्यविकाराभवंति ॥ इदंतुनतथेत्याह ॥ नयत्रेतिद्वाभ्यांलोककल्पःलोकरूपःसंनिवे
शरचनाविशेषः ॥ १९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननुकार्याभावेकारणत्वंवक्षणःकुतोघटेतसत्त्वंतदपिनातीवसत्यमित्याहसामान्यंकारणंविशेषः
कार्यंतद्रूपेण॥अन्योन्यापाश्रयत्वात्॥परस्परापेक्षत्वेननिरूपणासहत्वादित्यर्थः अतःकारणत्वम
वधित्वंव्यापकत्वमित्यादिकमपियत्परापेक्षत्वादाद्यंतवत्॥तत्सर्वमवस्त्वित्यर्थः॥यद्वातत्रैवदे
त्वंतरमेववक्तु॥यदुपलभ्येतसभ्रमःसामान्यविशेषरूपत्वात्स्वप्नवत्॥अन्योन्यापाश्रयादि
तीदमपिहेत्वंतरं॥गुणगुणिविशेषणविशेष्यव्याप्यव्यापकत्वादिरूपेणपरस्पराधीनसिद्धत्वात्

यत्सामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येतसभ्रमः॥अन्योन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यंतवदवस्तु
यत्॥२६॥विकारःख्यायमानोपिप्रत्यगात्मानमंतरा॥ननिरूप्योऽस्त्यणुरपिस्याच्चे
च्चित्समआत्मवत्॥२७॥

तथाभूतस्वप्नवदितिनिगमनं॥अतोयदाद्यंतवत्तत्सर्वमवस्त्विति॥२६॥तदेवमनेकैर्हेतुभिः
प्रपंचस्यासत्त्वंप्रसाधितं॥तत्रशंका॥ननुप्रपंचस्यास्यापिप्रकाशमानत्वादात्मवत्सत्त्वंकिंनस्यादिति
तत्राह॥विकारइति॥ख्यायमानःप्रकाशमानोऽपिविकारःप्रपंचःप्रत्यगात्मप्रकाशंविनाऽणुमात्रो
पिननिरूप्योऽस्तितंविनानिरूपणंस्याच्चेत्तर्हिसोपिचित्समःस्यात्चिद्रूपेणात्मनासमःस्वप्रका
शोभवेत्॥तथाचसतिसोप्यात्मवत्स्यात्एकरूपःस्यात्इत्यर्थः॥२७॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यदातुबुद्धेरसत्वंतदातदवस्थानांसुतरामसत्वमित्याशयेनाह॥बुद्धिरिति॥ननुविश्वतैजसप्राज्ञानांराता
अवस्थानबुद्धेरित्याशंक्याह॥मायामात्रमिति॥इदंविश्वतैजसप्राज्ञरूपं॥२४॥आद्यंतवत्वादित्यस्यहेतो
रसिद्धिमाशंक्यसावयवत्वेनसाधयति॥यथेति॥अवयवीतियत्सावयवंतदाद्यंतवत्घटादिवदित्यर्थः
अतउदयाप्ययात्॥आद्यंतवत्वाद्विश्वंसन्नभवतीत्यर्थः॥यद्वा॥पथगेवागमापायित्वाद्विश्वंमिथ्याव
स्तुतदवधित्वात्सत्यमित्यनेनसाध्यते॥दृष्टांतस्तुपूर्वोक्तएव॥यथाजलधराव्योम्नीति॥दृष्टांतस्त्वा

बुद्धेर्जागरणंस्वप्नःसुषुप्तिरितिचोच्यते।मायामात्रमिदंराजन्नानात्वंप्रत्यगात्मनि॥२४॥यथा
जलधराव्योम्निभवंतिनभवंतिच॥ब्रह्मणीदंतथाविश्वमवयव्युदयाप्ययात्॥२५॥सत्यंह्य
वयवःप्रोक्तःसर्वावयविनामिह॥विनार्थेनप्रतीयेरन्पटस्येवांऽगतंतवः॥२५॥ ॥

गमापायितदवधित्वमात्रेनतुमिथ्यात्वेइति॥अन्यतमाद्दूतादितिप्रतिज्ञातं॥कारणस्यसत्यत्वमुपपा
दयति॥सत्यंहीति॥अवयवःकारणंप्रोक्तः॥वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्या
दिश्रुतिभिः॥अन्वयुक्तिमपिदर्शयति॥विनेति॥अंगहेराजन्हियस्मात्॥अर्थेनअवयवंविनापृथ
गेवअवयवाःप्रतीयेरन्यथापटस्यावयवाःतंतवःपटात्पृथक्प्रतीयंतेतद्वदिति॥२५॥रामराम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० १६ अन्तरा चाहंकारनाशे स्वरूपदर्शनं भवतीति तदेवं दृष्टान्तेनाह ॥ घन इति ॥ आत्मन उपाधिः जिज्ञासया वि
चारेण तर्हि तदा ॥ अनुस्मरेत् ब्रह्माहमिति पश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ आत्यन्तिकः प्रलय इत्युपसंहरति ॥
यदैवमिति ॥ विवेकहेतिना ज्ञानशस्त्रेण अहंकारणमेवात्मबंधनं अच्युतं परिपूर्णमात्मानमनुभ

घनो यदार्कप्रभवो विदीर्यते चक्षुः स्वरूपं रविमीक्षते तदा ॥ यदा ह्यहंकार उपाधिरात्मनो
जिज्ञासया नश्यति तर्ह्यनुस्मरेत् ॥ ३१ ॥ यदैवमेतेन विवेकहेतिना मायामयाहंकरणात्मबं
धनं ॥ छित्त्वाच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते तमाहुरात्यंतिकमंग संप्लवं ॥ ३२ ॥ नित्यदा सर्वभूतानां
ब्रह्मादीनां परंतप ॥ उत्पत्तिप्रलयावेके सूक्ष्मज्ञाः संप्रचक्षते ॥ ३३ ॥ कालस्रोतोजवेनाशु ह्रिय
माणस्य नित्यदा परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः ॥ ३४ ॥

वतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ नित्यप्रलयमाह नित्यदेति ॥ ३३ ॥ कुत इत्यपेक्षायामाह कालेति ॥ परिणामिनां नदीप्रवाहप्रदीपज्वा राम० १६
लादीनां या उच्चनीचावस्थाः ता कालरूपस्रोतसो वेगेनाशु ह्रियमाणस्य देहादेर्दृश्यमानाः तद्वदेव नित्यदा
जन्मप्रलयहेतवो भवंतीति देहः प्रतिक्षणं प्रध्वंसी प्रतिक्षणं अवस्थाभेदस्य विद्यमानत्वात् प्रदीपादिवदित्यनुमानं ॥ ३४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कुतद्दूत्पत आह ॥ नहीति ॥ ननु सत्यस्याप्यात्मनो जीवब्रह्मरूपनानात्वमस्त्येव तत्राह ॥ यद्येवं नानात्वं मन्य
ते तर्ह्यविद्वान् ॥ कथं तर्हि तयोर्भेदव्यवहारः ॥ उपाधिकृत इत्याह ॥ नानात्वमिति ॥ तत्र छिद्रयोर्घटाकाश
महाकाशयोरिवेति परिच्छेद्यपरिच्छेदे दृष्टांतः ॥ ज्योतिषोः ॥ आकाशजलस्थितसूर्ययोरिवेत्युपाधिक
तविकारसदसद्भावे ॥ वातयोर्बाह्यशरीरस्थवाय्वोरिवेति क्रियाभेदे ॥२७॥ ब्रह्मण एव प्रपंचव्यवहार
लं वनत्वदृष्टांतेन स्पष्टयति ॥ यथेति ॥ क्रियाभिस्तत्तद्रचनाभेदैर्बहुधा कटककुंडलादिरूपेण लौकिक

न हि सत्यस्य नानात्वमविद्वान्यदि मन्यते ॥ नानात्वं छिद्रयोर्यद्वत् ज्योतिषोर्वातयोरिव ॥२८॥ य
था हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु ॥ एवं वचोभिर्भगवानधोक्षजो व्या
ख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः ॥२९॥ यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितो ह्यर्कांशभूतस्य च चक्षुष
स्तमः ॥ एवं त्वहं ब्रह्मगुणस्तदीक्षितो ब्रह्मांशकस्याऽत्मन आत्मबंधनः ॥३०॥
वैदिकैर्वचोभिः जनैः अहं
कारोपहितैः ॥२९॥ ननु अहंकारस्य कथं ब्रह्मस्वरूपावरणेन भेदव्यवहारहेतुत्वं ॥ तस्य स्वकारणभूतब्रह्मा
वरकत्वासंभवात् ॥ आवरणेनास्वस्यापि प्रकाशाभावादित्याशंक्य सदृष्टांतमाह यथेति ॥ अर्कस्मयए
व मेघरूपेण परिणता वर्षंति ॥ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक् आदित्यमुपतिष्ठति ॥ आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृ
ष्टेरन्नं ततः प्रजाः इत्यादिवचनात् तस्मादर्कप्रभवः ॥ अर्केणैव दर्शितः प्रकाशितश्च ततः स्वरूपभूता
र्कदर्शनप्रतिबंधको भवति ॥ अहं अहंकारः ब्रह्मगुणः ब्रह्मकार्यभूतः तदीक्षितस्तेनैव प्रकाशित

श्च ॥ आत्मनो जीवस्य आत्मबंधनः ब्रह्मस्वरूपद
र्शनप्रतिबंधको भवति ॥३०॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० १७ श्रोतुरादरदार्ढ्यायसंप्रदायप्रवृत्तिमाह पुराणसंहितामिति त्रिभिः ॥ ३९ ॥ स वै बादरायणिः प्रीतः सन्मह्य
मिमां संहितां प्राहेति पूर्वेणान्वयः ॥ ४० ॥ असौ सूत इति पुरतः स्थितं स्वंगुल्या निर्दिश्याह नैमिषालये नैमि
षारण्यस्थाने ॥ ४१ ॥ इति द्वादशे चतुर्थीपंचमे तु समासेन परब्रह्मोपदेशात् ॥ राज्ञस्तक्षकसंदेशान्मृ

पुराणसंहितामेतामृषिर्नारायणोऽव्ययः ॥ नारदाय पुरा प्राह कृष्णद्वैपायनाय सः ॥ ३९ ॥
स वै मह्यं महाराज भगवान्बादरायणः ॥ इमां भागवतीं प्रीतः संहितां वेदसंमितां ॥ ४०
॥ तां वक्ष्यत्यसौ सूत ऋषिभ्यो नैमिषालये ॥ दीर्घसत्रे कुरुश्रेष्ठ संपृष्टः शौनकादिभिः ॥
॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णं विश्वात्मा भगवान्हरिः ॥ यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भवः ॥
॥ १ ॥

17

त्युभीतिनिवारणं ॥ १ ॥ एतत्पुराणं शृण्वन्नभयं प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य पुराणार्थमनुस्मारयति ॥ अत्रे
ति ॥ अयं भावः जगतः कर्ता ब्रह्मापि यस्य प्रसादजः ॥ प्रसादो वरजो वा तत्र हर्षः ॥ ततो जातत्वात्पर
तंत्रः सर्वसंहर्ता रुद्रश्च यस्य क्रोधसंभवो न तु स्वतंत्रः ॥ स विश्वस्यात्मा नियंता भगवान् तत्रानु राम०
वर्ण्यते ॥ अत एवंभूतं भगवंतं शृण्वतः कुतोऽन्यस्माद्भयशंकेति ॥ १ ॥ राम १७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यदि प्रतिक्षणं अवस्था भवंति तर्हि किं न दृश्यंते ॥ अतो हेतुरसिद्ध इत्याशंक्याह ॥ अनाद्यंतवता कालेन जायमाना
अवस्था नैव लक्ष्यंते आकाशे गच्छतां ज्योतिषां चंद्रादीनां गमनावस्थाविशेषाः यथा नैव लक्ष्यंते तद्वत् ॥ अतोऽय
थाते षां प्रदेशांतरप्राप्त्या प्रतिक्षणं गत्यवस्थाः कल्प्यंते तद्वदत्रापि चाल्पताद्युपादिदर्शनेन मध्यवर्त्तिन्योऽ
वस्थाः कल्प्यंत इति न हेतुरसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ उपसंहरति नित्य इति ॥ ३६ ॥ पुराणार्थमुपसंहरति एताइ

न अनाद्यंतवतानेन कालेनेश्वरमूर्त्तिना ॥ अवस्था नैव दृश्यंते वियति ज्योतिषामिव ॥ ३५ ॥ नित्यो नै
मित्तिकश्चैव तथा प्राकृतिको लयः ॥ आत्यंतिकश्च कथितः कालस्य गतिरीदृशी ॥ ३६ ॥ एताः कु
रुश्रेष्ठ जगद्विधातुर्नारायणस्याखिलसत्वधाम्नः ॥ लीलाकथास्ते कथिताः समासतः ॥ कात्स्न्ये
न नाजोऽप्यभिधातुमीशः ॥ ३७ ॥ संसारसिंधुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरु
षोत्तमस्य ॥ लीलाकथारसनिषेवणमंतरेण पुंसो भवेद्विविधदुःखदवार्दितस्य ॥ ३८ ॥ राम

ति लीलाविषयाः कथाः ॥ अजो ब्रह्मापि कात्स्न्येन नाभिधातुं नेशः ॥ ३७ ॥ ननु यदि साकल्येनाभिधातुं न शक्यंते
तर्हि किं तदभिधानेनेत्यत्राह ॥ संसारेति ॥ विविधं दुःखमेव दवो दावानलस्तेनार्दितस्य पीडितस्य अत
उत्तितीर्षोः पुंसः भगवतो या लीलास्तासां कथाः तासां रसस्तन्निषेवणमंतरेणान्यः प्लवस्तरणसाध
नं न भवेत् ॥ उपायांतरासंभवात्तत्कथाश्रवणमेव यथाशक्ति निषेव्यमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यस्माद्देहोपाधिकोऽयमात्मनोऽजन्मादिसंसारभ्रमः तस्मादुपाधिनिवृत्तौ मुच्यत इति सदृष्टांतमाह ॥ घट
इति । यथा पुरा घटोपाधेः पूर्वं भिन्न ॥ पुनर्घटे भिन्ने तदंतर्वर्त्यवकाशः ॥ आकाश एव स्याद्यथा एवं देहे म
ते तत्त्वज्ञानेन लीने सति ॥ ५ ॥ ज्ञानेन लयं संभावयितुं मायाकृतमात्मनो देहाद्युपाधिसंबंधप्रकारमा

घटे भिन्ने यथाकाश आकाशः स्याद्यथा पुरा ॥ एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म संपद्यते पुनः ॥ ५ ॥ मनः सृ
जति वै देहान्गुणान्कर्माणि चात्मनः ॥ तन्मनः सृजते माया ततो जीवस्य संसृतिः ॥ ६ ॥ स्नेहाधि
ष्ठानवर्त्यग्निसंयोगो यावदीयते ॥ ततो दीपस्य दीपत्वमेवं देहकृतो भवः ॥ ७ ॥ ॥ ॥

ह ॥ मन इति ॥ मन आत्मनो देहादीन्सृजति तच्च मनो माया सृजति ततो मायाद्युपाधिसमुदायात्
जीवस्य संसृतिर्न वस्तुतः ॥ ६ ॥ एतदेव सदृष्टांतमाह ॥ स्नेहेति स्नेहे तैले दीपस्य ज्योतिषः दीपत्वं ज्वाला
रूपः परिणामः तत्र तैलस्थानीयं कर्म तदधिष्ठानस्थानीयं मनः वर्तिस्थानीयो देहः अग्निसंयो
गस्थानीयः चैतन्याध्यासः दीपस्थानीयः संसार इति यावत् देहकृतः देहनिबंधनः यद्वा देहकृतो मन
सः न त्वात्मनः ॥ ७ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्वंपुनःकृतार्थएवेत्यनुस्मारयति॥त्वंत्विति॥पशुबुद्धिंअविवेकंयस्मात्त्वंनंक्ष्यसि॥कुतइत्यतआह॥नजातइ
ति॥यथादेहःप्रागभूतएवाद्यजातोनंक्ष्यतिच नचैवंत्वंपूर्वंनाभूः नचाद्यजातोसिअतोननंक्ष्यसि॥२॥ननु
बीजादंकुरवत्स्वस्मात्पुत्ररूपेणस्वयमेवभवति॥यथाहश्रुतिः॥अंगादंगात्संभवसिहृदयादभि
त जायसेआत्मावैपुत्रनामासिसंजीवशरदःशतमिति॥ततःपुनरंकुराद्बीजमिवपौत्ररूपेणापिस्वय
मेवभवति॥पितापुत्रेणपितृमान्योनियोनावितिश्रुतेः॥अतस्तेषुनश्यत्सुकथंननंक्ष्यामीतिचेत्तत्रा

त्वंतुराजन्मरिष्येतिपशुबुद्धिमिमांजहि॥नजातःप्रागभूतोऽद्यदेहवत्त्वंननंक्ष्यसि॥२॥न
भविष्यसिभूत्वात्त्वंपुत्रपौत्रादिरूपवान्॥बीजांकुरवद्देहादेर्व्यतिरिक्तोयथानलः॥३॥स्वप्ने
यथाशिरश्छेदंपंचत्वाद्यात्मनःस्वयं॥यस्मात्पश्यतिदेहस्यतथात्माह्यजोमरः॥४॥ ॥

ने१

ह॥नभविष्यसीतिभूत्वापुत्रपौत्रादिरूपवान्बीजांकुरवन्नभविष्यसि॥यस्माद्देहादेर्व्यतिरिक्तस्त्वं॥य
थाऽनलःकाष्ठात् देहाद्देहोजायतेनतथेतिभावः॥३॥जन्मादीनांदेहधर्मत्वंदृष्टांतेनप्रपंचयति॥स्व
प्नेयथात्मनःशिरःछेदंस्वयंपश्यति तथैवजागरणेपियस्माद्देहस्यपंचत्वादिकंपश्यतिततस्तद्द्रष्टा
त्मनइदंभ्रममात्रंवस्तुतश्चात्माऽजोमरश्चेत्यर्थः॥तदुक्तं॥आत्मनःपितृपुत्राभ्यामनुमेयौभवाप्ययौ
नभवाप्ययवस्तूनामभिज्ञोद्वयलक्षणः इत्यादि॥४॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विषयुक्तैरानन्नैर्दर्शितंग्रसंततनत्तकं त्वेत्निहानंसर्णायद्धात्वेत्निहानंजिह्वाभिरोग्रमांतंसनिष्प्रेषमा
स्वादयंतं आत्मनःपृथक् ॥१२॥ हे राजन् एषा आत्मात्वंयत्पश्यवान्नदंतत्तेकथितं ॥ शिष्यस्यकृतार्थतार्थ
तापरीक्षणायपृच्छतिकिमिति ॥१६॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेपंचमोऽध्यायः ॥५॥
दशंतंतक्षकंपादे लेलिहानंविषाननैः ॥ नद्रक्ष्यसिशरीरंच विश्वंचपश्यगात्मनः ॥१२॥ एतत्ते
कथितंतात यथात्मापृष्टवान्नृप ॥ हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टां किंभूयः श्रोतुमिच्छसि ॥१३॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधे ब्रह्मोपलक्षणं पंचमोऽध्यायः ॥५॥ सूतउवाच
एतन्निशम्यमुनिनाभिहितंपरीक्षिद्व्यासात्मजेननिखिलात्मदृशासमेन ॥ तत्पादमूलमु
पसृत्यनतेनमूर्ध्ना बद्धांजलिस्तमिदमाहसविष्णुरातः ॥१॥ राजोवाच ॥ सिद्धोऽस्म्यऽ
नुगृहीतोऽस्मिभवताकरुणात्मना ॥ श्राविताेयच्चमेसाक्षादनादिनिधनोहरिः ॥२॥ राम
षष्ठेपरीक्षितोमोक्षःसर्पाद्धोमादितत्सुतात् ॥ वेदशाखाविभागोक्तोत्रिवेदीव्यासवर्णनं ॥ रातत्पुराणं
निशम्यनिखिलात्माहरिस्तंपश्यति निखिलंचात्मनिपश्यतीतितथातेन ॥ अतःसमेननतेनअ
वनतेनमूर्ध्नातत्पादंतत्तलमुपसृत्यतस्यपादौशिरसिनिधायेत्यर्थः ॥१॥ सिद्धःकृतार्थोऽस्मियतः
अनुगृहीतोऽस्मि अनुग्रहमेवाह ॥ यत् यस्मात् श्रावितःचशब्दात्प्राप्तिसाधनंच ॥२॥ ॥ राम०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतो दीपवत्संसार एव नश्यति ॥ ननु आत्मा ज्योतिर्विदित्याह नेति ॥ ननु तत्र प्रतीयमानः आत्मा कुत इत्यत आह
यदिति व्यक्ताव्यक्तयोः स्थूलसूक्ष्मदेहयोः परः अन्यः अतः स्वयंज्योतिः ॥ ८ ॥ परत्वं प्रपंचयति ॥ आकाश इवे
ति ॥ आधारो देहादेः प्रपंचस्य ध्रुवो निर्विकारः ॥ नास्य तत्उपमा च यस्य सोऽनंतोपमः ततो विभुः ॥ ९ ॥ अतस्त्व
मेवं चिंतयेत्याह ॥ एवमिति ॥ आत्मस्थं देहाद्युपाधिरहितं ॥ आमृश्य विचार्य ॥ अनुमानगर्भिण्या दृष्ट्य

रजःसत्त्वतमो ब्रह्मा जायते यत्र विनश्यति ॥ नत्वात्मा स्वयंज्योतिर्व्यक्ताव्यक्तयोः परः ॥ ८ ॥ आ
काश इव चाधारो ध्रुवोऽनंतोपमस्ततः ॥ एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवाऽमृश्य प्रभो ॥ बुद्ध्याऽ
नुमानगर्भिण्या वासुदेवानुचिंतया ॥ ९ ॥ चोदितो विप्रवाक्येन न त्वां धक्ष्यति तक्षकः ॥ मृत्यवो नो
पधक्ष्यंति मृत्यूनां मृत्युमीश्वरं ॥ १० ॥ अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदं ॥ एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याधाय निष्कले ॥ ११ ॥

दृष्ट्या अन्वयव्यतिरेकयुक्तया ॥ ९ ॥ एवं सति त्वां तक्षको न दहेदित्याह ॥ चोदित इति ॥ ननु हेतवः मृत्यव इति मृत्यु
हेतवः ॥ १० ॥ विमर्शप्रकारं दर्शयन् तत्फलं दर्शयति द्वाभ्यां ॥ योऽहं स ब्रह्मैव ॥ यद्ब्रह्म तदहमेवेति स
मीक्षन् तत्राहं ब्रह्मेति भावनया जीवस्य लोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माहमिति भावनया च ब्रह्मणः पारोक्ष्यनि
वृत्तिर्भवतीति व्यतिहारो दर्शितः ॥ निष्कले निरुपाधौ आत्मनि ब्रह्मणि ॥ ११ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० तमेवविशिनष्टिप्राक्कूलेष्वग्रेषुबर्हिःषुदर्भेषु॥१०॥तदेवंब्रह्मभूतेतस्मिन्तक्षकागमनादिकंविस्फोरणमिवा
२० भवदितिदर्शयति॥तक्षकइतित्रिभिः हेविप्राः तंविषचिकित्सयापरीक्षितंद्रविणेनद्रव्यार्जनायागच्छन्तं॥११
तत्रस्थालीढवटवृक्षस्यभस्मीभूतस्यपुनरंकुरादिक्रमेणस्थापनाद्विषहारिणं॥तदपेक्षितद्रविणैःसंतर्प्य

प्राक्कूलेबर्हिष्ष्वासीनोगंगाकूलउदङ्मुखः॥ब्रह्मभूतोमहायोगीनिःसंगश्छिन्नसंशयः॥१०॥
तक्षकःप्रहितोविप्राःक्रुद्धेनद्विजसूनुना॥हन्तुकामोनृपंगच्छन्ददर्शपथिकश्यपं॥११॥तंत
र्पयित्वाद्रविणैर्निवर्त्यविषहारिणं॥द्विजरूपप्रतिच्छन्नःकामरूपोदशन्नृपं॥१२॥ब्रह्मभू
तस्यराजर्षेर्देहोऽहिगरलाग्निना॥बभूवभस्मसात्सद्यःपश्यतांसर्वदेहिनां॥१३॥हाहाकारोम
हानासीद्भुविखेदिक्षुसर्वतः॥विस्मिताह्यभवन्सर्वेदेवासुरनरादयः॥१४॥देवदुंदुभ
योनेदुर्गंधर्वाप्सरसोजगुः॥ववर्षुःपुष्पवर्षाणिविबुधाःसाधुवादिनः॥१५॥जनमेजयः
स्वपितरंश्रुत्वातक्षकभक्षितं॥यथाजुहावसंक्रुद्धोनागान्सत्रेसहद्विजैः॥१६॥

ततोनिवर्त्य
द्विजरूपेणतिरोहितःसन्नदशत्॥१२॥तच्चपुत्रकृत्यमिवजातमित्याहब्रह्मभूतस्येति॥१३॥तत्रतत्रसर्वे
षांदुःखंचततःपरमुत्सवंचाहहाहेत्यादिद्वाभ्यांहाहाकारइति॥१४॥१५॥प्रासंगिकमाह॥जनमेजयइत्यादिसर्पान्निवा राम०
रसत्रद्विजैःसहवर्त्तमानःयथैवदाजुहावजुहावेतिवा॥सर्वसर्पाणामाह्वानेकारणमाहसंक्रुद्धइति॥१६॥ २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

करुणात्मतामभिनंदतिद्वाभ्यांनत्यद्भुतमिति॥३॥अश्रौष्मकृतवंतःभवतःसकाशात्॥४॥सिद्धोस्मीत्युक्तंत
देवाविःकरोतिभगवन्निति॥यतःत्वयादर्शितंब्रह्मनिर्वैकल्परूपं॥५॥किंभूयःश्रोतुमिच्छसीतियदुक्तंत
त्रासिद्धोऽहंनकिंचिच्छ्रोतुमिच्छामिकेवलमनुज्ञांदेहीत्याह॥अनुजानीहीतिवाचमित्युपलक्षणंसर्वेंद्रिया

नात्यद्भुतमहंमन्येमहतामच्युतात्मनां॥अज्ञेषुतापतप्तेषुभूतेषुयदनुग्रहः॥३॥पुराणसंहि
तामेतामश्रौष्मभवतोवयं॥यस्यांखलूत्तमश्लोकोभगवाननुवर्ण्यते॥४॥भगवंस्तक्षकादि
भ्योमृत्युभ्योनबिभेम्यहं॥प्रविष्टोब्रह्मनिर्वाणमभयंदर्शितंत्वया॥५॥अनुजानीहिमांब्र
ह्मन्वाचंयच्छाम्यधोक्षजे॥मुक्तकामाशयंचेतःप्रवेश्यविसृजाम्यसून्॥६॥अज्ञानंचनि
रस्तंमेज्ञानविज्ञाननिष्ठया॥भवतादर्शितंक्षेमंपरंभगवतःपदं॥७॥सूतउवाच॥इत्युक्त
दृष्टिभिः स्तमनुज्ञाप्यभगवान्बादरायणिः॥जगामभिक्षुभिःसाकंनरदेवेनपूजितः॥८॥परीक्षिदपिराजर्षि
रात्मन्यात्मानमात्मना॥समाधायपरंदध्यावस्पंदासुर्यथातरुः॥९॥
णांवाचंनियम्यकिंकरिष्या
सितदाह॥मुक्ताःकामाशयास्तद्वासनायेनतच्चेतःअधोक्षजेप्रवेश्यअसून्विसृजामि॥६॥ननुकिंप्राण
त्यागेनकिंचित्कालंज्ञाननिष्ठोभवेतिचेत्॥तत्राह॥अज्ञानंचेतिचकारात्तत्संस्काराश्चतच्चत्वत्कृप
यैवेत्याह॥भवतेति॥७॥८॥आत्मनाबुध्याआत्मानंमनः॥आत्मनिप्रत्यक्प्रकाशेसमाधायपरमात्मानं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० भवतुनामाजरामरः तथापिपितृमारकंधक्ष्यामीतिचेत्तत्राह॥जीवितमितिगतिःपरलोकः अतोदुर्मरणनिमित्ता
२१ पितुर्दुर्गतिरनेनतत्कृतेत्यपिनशंकनीयमित्यर्थः॥२५॥कथमन्यसुखदुःखप्रदातानास्तिसर्पादीनामुपल
भमानत्वादितिचेत्तत्राहसर्पादिनाजंतुःपंचत्वंमृत्युंसंस्पृक्तइतिप्राप्नोतीतियत्तदारब्धंकर्मैवभुंक्ते॥स्वकर्मप्रयु
क्तारावसर्पादयोनस्वतंत्राइतिभावः॥२६॥संस्थीयेतसमाप्यतांआभिचारकंहिंसाफलं॥२७॥दिष्टंप्राचीं

सर्पचौराग्निविद्युद्भ्यःक्षुत्तृड्व्याध्यादिभिर्नृप॥पंचत्वमृच्छतेजंतुर्भुंक्तेआरब्धकर्मतत्
२ ॥२६॥तस्मात्सत्रमिदंराजन्संस्थीयेताभिचारकं॥सर्पाअनागसोदग्धाजनैर्दिष्टंहिभुज्यते॥२७॥
इत्युक्तःसतथेत्याहमहर्षेर्मानयन्वचः॥सर्पसत्रादुपरतःपूजयामासवाक्पतिं॥२८॥सै
षाविष्णोर्महामायाऽबाध्ययाऽलक्षणायया॥मुह्यंत्यस्यैवात्मभूताभूतेषुगुणवृत्तिभिः॥२९॥

नंकर्म॥अतःसर्पादिरप्रयुक्तस्यतवाप्ययंनापराधइतिभावः॥२७॥वाक्पतिंबृहस्पतिं॥२८॥ननुकथंवि
दुषामप्येवंसंमोहःयतोब्रह्मकोपात्परीक्षितोमृत्युःजनमेजयकोपात्सर्पाणामित्यादि॥तत्राहसैषेति॥त
स्यामहत्त्वंदर्शयति॥अलक्षणानलक्ष्यतइत्यलक्षणा॥अप्रतर्क्येत्यर्थः कासावित्यतआहययास्यविष्णोरेव
आत्मभूताःआत्मांशभूताःप्राणिनःगुणवृत्तिभिःक्रोधादिभिःभूतेषुदेहेषुमुह्यंतिवाध्यवाधकतांप्रजंती राम०
त्यर्थः॥ननुअवणादिनावाधितयातयाकुतोमोहःस्यात्तत्राह॥अवाध्ययावाधितुमशक्यया॥२९॥ २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१७॥१८॥ कस्मात्तक्षको न दह्यतेत्युक्ताः संतो द्विजाः ॥ ऊचुः तमिति तेन इंद्रेण ॥ असौ सर्पः ॥१९॥ ऋत्विजः प्रति
प्राह सहेंद्र इंद्रसहितः किमिति न निपात्यते ॥२०॥ तद्राज्ञो वचः श्रुत्वा आजुहुवुः साक्षेपमाह्वानं दर्शय

सर्पसत्रे समिद्धाग्नौ दह्यमानान्महोरगान् ॥ दृष्ट्वेंद्रं भयसंविग्नस्तक्षकः शरणं ययौ ॥१७॥ अ
पश्यंस्तक्षकं तत्र राजा पारिक्षितो द्विजान् ॥ उवाच तक्षकः कस्मान्न दह्येतोरगाधमः ॥१८॥ तं गो
पायति राजेंद्र शक्रः शरणमागतं ॥ तेन संस्तंभितः सर्पस्तस्मान्नाग्नौ पतत्यसौ ॥१९॥ पारिक्षित
इति श्रुत्वा प्राह ऋत्विज उदारधीः ॥ सहेंद्रस्तक्षको विप्रा नाग्नौ किमिति पात्यते ॥२०॥ तच्छ्रुत्वाजु
हुवुर्विप्राः सहेंद्रं तक्षकं मखे ॥ तक्षकाशु पतस्वेह सहेंद्रेण मरुत्वता ॥२१॥ इति ब्रह्मोदिताक्षे
संध पैः स्थानादिंद्रः प्रचालितः ॥ बभूव संभ्रांतमतिः सविमानः सतक्षकः ॥२२॥ तं पतंतं विमानेन
सह तक्षकमंबरात् ॥ विलोक्यांगिरसः प्राह राजानं तं बृहस्पतिः ॥२३॥ नैष त्वया मनुष्येंद्र वध
मर्हति सर्पराट् ॥ अनेन पीतममृतं अथवा अजरामरः ॥२४॥ जीवितं मरणं जंतोर्गतिः स्वेनै
वकर्मणा ॥ राजेंस्ततोन्योस्य न्यस्य प्रदाता सुखदुःखयोः ॥२५॥
ना

ति ॥ तक्षकेति ॥ इहाशु आशु पत मरुत्वता मरुद्गणवता इंद्रेण सह ॥२१॥ ब्रह्मणोक्तैराक्षेपैः परुषवाक्यैः
सः तक्षकः ॥२२॥ आंगिरसः पुत्रो बृहस्पतिः प्राह ॥२४॥२५॥ ॥ राम ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यतस्तदेहमेवैपदमामनंतीत्याह ॥ परमिति यदेतत्तदेव परं वै स्मवं पदं स्वरूपमानंतिके ॥ अतत आत्मव्यति-
रिक्तं गत्तिसिस्तत्वचः त्यक्तुमिच्छवः ॥ यतः अनन्यसोहृदाः नास्ति अन्यस्मिन्सौहृदं येषां नेकुतः ॥ दौरात्म्यं दे-
हाद्यहंभावं विसृज्य देहे अहंकाराभावादन्यत्र सौहृदं नास्ति ॥ अतस्त्यक्तुमिच्छवइत्यर्थः ॥ कथं नेति

परं पदं वै स्मृतवामामनंति तत्यज्ञे तिनेनेतीत्यतदुत्सिसृत्सवः ॥ विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौ-
हृदात्हृदोपगुह्यावसितं समाहितैः ॥ ३२ ॥ त एतदधिगच्छंति विष्णोर्यत्परमं पदं ॥ अहं
ममेति दौर्जन्यं न येषां देहगेहजं ॥ ३३ ॥ अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ॥ न चैवं
देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ३४ ॥ नमो भगवते तस्मै कृष्णायाकुंठमेधसे ॥ य-
त्पादांबुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमां ॥ ३५ ॥

नेतीत्येवं अत्र विद्वदनुभवमपि प्रमाणयति हृदोपगुह्य ध्यानादिना ततः समाहितैरवसितं निश्चितं ॥
यद्वा ॥ अवसितं ॥ अववद्धं आत्मतया गृहीतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवं प्राप्तावधिकारिणो दर्शयति ॥ त ए-
तदिति ॥ देहगेहजं ममइति मिति ॥ ३३ ॥ प्राप्त्युपायमाह ॥ अतिवादानिति ॥ ३४ ॥ शास्त्रसमा-
प्तौ गुरुं प्रणमति ॥ नम इति कृष्णाय व्यासाय अध्यगां अधिगतवानस्मि ॥ ३५ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कथंतर्हिमायातत्कार्यनिवृत्तिरित्याशंक्यश्रीविसुस्वरूपनिरूपणपूर्वकंतज्ज्ञानात्सर्वानर्थनिवृत्तिरितिशास्त्रार्थ
मुपसंहरतिनयत्रेतिपंचभिःदंभीतियामायाऽकपटवानयंपुमानित्येवंभूतायांबुद्धावसकृद्दत्त्रि[illegible]ख्यमाना
यामापत्यर्थः॥साआत्मवादेक्रियमाणेआत्मवादिभिर्त्राभयानविराजितानप्रकाशितांकिंतुभीतेवस्वकार्यमो
हादिकमकुर्वंतीकथंचिन्नवर्त्तत इतिप्रतिपादितेत्यर्थः तदुक्तं॥तस्मैनमोभगवतेवासुदेवायधीमहि॥यन्मा
ययादुर्जययामांब्रुवंतिजगद्गुरुं विनिर्जमानयायस्यस्थातुमीक्षापथेमुया॥विमोहिताविकत्थंतेममाहमि

नयत्रदंभीत्यभयाविराजितामायात्मवादेऽसकृदात्मवादिभिः॥नयद्विवादोविविधस्तदाश्र
योमनश्चसंकल्पविकल्पवृत्तियत्॥३०॥नयत्रसृज्यंसृजतोभयोःपरंश्रेयश्चजीवस्त्रि।
भिरन्वितस्त्वहं॥तदेतदुत्सादितबाध्यबाधकंनिषिध्यचोर्मीन्विरमेत्स्वयंमुनिः॥३१॥राम

तिदुर्धियइतिकिंच यद्यस्मिन्तदाश्रयोमायाश्रयोविविधोवादोपिनास्तिविशेषविषयत्वाद्विवादानांतस्यच
विशेषातीतत्वादितिभावः संकल्पविकल्पावृत्तयोयस्यतन्मनोपियत्रनास्ति॥संकल्पविकल्पानामपिविशेष
विषयत्वात्॥३०॥किंच॥सृज्यंकर्मसृजताकारकवर्गःसहउभयोःसृज्यसृष्ट्रोःपरंसाध्यंश्रेयःफलमपि॥अतःसृ
ज्यसृट्फलैरन्वितोजीवश्चअहंकारात्मकोयत्रनास्ति॥अतउत्सादितोनिरस्तोबाध्यबाधकोयस्मिन्तदेतत्स्व
यंआत्मस्वरूपमित्यर्थः॥तस्मिन्उर्मीन्अहंकारादीन्निषिध्यविरमेत्॥विशेषेणक्रीडेदित्यर्थः॥३१॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा०
२३

केसोपरमात्मातमाह॥ आप्नोतीति॥ इमंस्फोटंअव्यक्तमोंकारं॥ ननुजीवएवैतंआप्नोतुनेत्याह॥ सुप्तश्रोत्रे
कर्णपिधानादिनाअवृत्तिकेपिश्रोत्रेसति॥ जीवस्तुकरणाधीनज्ञानत्वात्नतदाश्रोतातदुपलब्धिस्तु
तस्यपरमात्मद्वारिकैवेतिभावः॥ ईश्वरस्तुनैवंयतःअन्यदृक्सुप्तेऽपीन्द्रियवर्गेदृक्ज्ञानंयस्यतथा
हि॥ सुप्तोयदाशब्दंश्रुत्वाप्रबुध्यतेतेनतदाजीवःश्रोतालीनेन्द्रियत्वात्॥ अतोयस्तदाशब्दंश्रुत्वाजीवंप्रबो

23

आप्नोतियइमंस्फोटंसुप्तश्रोत्रेचअन्यदृक्॥ येनवाक्व्यज्यतेयस्यव्यक्तिराकाशआत्मनः॥४०॥
स्वधाम्नोब्रह्मणःसाक्षात्वाचकःपरमात्मनः॥ ससर्वमंत्रोपनिषद्वेदवीजंसनातनं॥४१॥

धयतिसयथापरमात्मैवतद्वत्कोसावोंकारः॥ तंविशिनष्टिसार्द्धेन॥ येनवाक्वहतीव्यज्यते॥ यस्यच
हृदयाकाशेआत्मनःसकाशाद्व्यक्तिः॥४०॥ किंच स्वधाम्नःस्वस्याश्रयःकारणंयत्ब्रह्मतस्य॥ किंच॥ परमा
त्मांशभूतसमस्तदेवतावाचकोऽपीत्याशयेनाह॥ सइति॥ सर्वमंत्राणामुपनिषद्रहस्यंसत्त्वंरूपमित्य
र्थः॥ तत्रहेतुः॥ वेदानांवीजंकारणं॥ वीजत्वेऽप्यविकारितामाह॥ सनातनंसदैकरूपं॥ तस्यब्रह्मरूपत्वात् राम०
॥४१॥ २३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इमां संहितामध्यगामित्युक्तं । तत्र पुराणसंहिताविभागं विशेषतो वुभुत्सुर्वेदविभागमपि प्रसंगात्पृथक् पृछति पैला
दिभिरिति हे सौम्य ॥ ३६ ॥ तत्र प्रथमं वेदाविर्भावप्रकारमाह । समाहितात्मन इत्यष्टभिः ॥ ब्रह्मणो हृदि य आकाशः ।
स्तस्मान्नादोऽभूत् । यः कर्णपुटपिधाने श्रोत्रवृत्तिनिरोधादस्मदादिष्वपि विभाव्यते वितर्क्यते ॥ ३७ ॥ प्रसंगान्नादोपा
सकानां मोक्षफलमाह ॥ यस्य नादस्योपासनया आत्मनो मलं धूत्वा ॥ अपोह्य । कथंभूतं मलं तमाह ॥ द्रव्यमधिभू

शौनक उवाच ॥ पैलादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः ॥ वेदाश्च कथिता व्यस्ता एतत्सौ
म्याभिधेहि नः ॥ ३६ ॥ सूत उवाच ॥ समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ हृदाकाशाद
भून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥ ३७ ॥ यदुपासनया ब्रह्मन् योगिनो मलमात्मनः ॥ द्रव्यक्रिया
कारकाख्यं धूत्वा यात्यपुनर्भवं ॥ ३८ ॥ ततोऽभूत्त्रिवृदोंकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ॥ यत्त
ल्लिंगं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ३९ ॥

तं । क्रियाऽध्यात्मं कारकमधिदैवं । एवं त्रिधाभूतं आख्यायस्येति तथा तं ॥ ३८ ॥ ततस्त्रिमात्रकं कंठोष्ठादिभिः
उच्चार्यमाणस्योंकारस्याक्षरसमाम्नायांतर्भावात् । सूक्ष्मतया तं विशिनष्टि । अव्यक्तः प्रभवो यस्य सः तदे
वाह । स्वराट् । स्वत एव हृदि प्रकाशमानः तमेव वैकार्येणात्तयति । यत्तदिति नपुंसकत्वं लिंगशब्द वि
शेषत्वात् । लिंगं गमकं ॥ ३९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्र हेतुः क्षीणायुषो जनान् तर्हि पुरुषबुद्धिप्रभवत्वात् ॥ अनादरणीयं स्यादित्याशंक्याह हृदिस्थेति ॥ ४५ ॥ एवं सा
मान्यतो वेदविभागक्रममुक्त्वा वैवस्वतमन्वंतरे विशेषतो निरूपयितुमाह ॥ अस्मिन्नपीति ॥ ४६ ॥ अंशो मायात
स्यांशः सत्वं तस्य कलया अंशेन अवतीर्णः सन् ॥ ४७ ॥ चातुर्विध्यमेवाह ॥ ऋगिति ॥ ऋगादिमंत्राणां राशीन् व

क्षीणायुषः क्षीणसत्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्य कालतः ॥ वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यसन्हृदिस्थाच्युतनोदिताः
॥ ४५ ॥ अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवान्लोकभावनः ॥ ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये
॥ ४६ ॥ पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः ॥ अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधं ॥ ४७
ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ॥ चतस्रः संहिताश्चक्रे मंत्रैर्मणिगणा इव ॥ ४८ ॥
तासां स चतुरः शिष्यान् उपाहूय महामतिः ॥ एकैकां संहितां ब्रह्मन् एकैकस्मै ददौ विभुः ॥ ४९ ॥
पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह ॥ वैशंपायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणं ॥ ५० ॥

र्गशः ॥ तत्तत्प्रकरणभेदैरुद्धृत्य यथाऽनेकविधमणिराशेर्मणिगणाः पद्मरागादयो विविच्योद्ध्रियंते त
द्वदुद्धृत्य तैर्मंत्रैश्चतस्रः ऋगादिसंहिताश्चक्रे ॥ ४८ ॥ तासां संहितानां मध्ये एकैकां ॥ ४९ ॥ ऋक्समुदा
यरूपत्वात् बह्वृचाख्यां नितरां प्रश्लेषेण गद्यमानत्वान्निगदाख्यं ॥ ५० ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदानीं ततः सर्वप्रपंचोत्पत्तिप्रकारमाह। तस्येति। त्रयस्त्रिसंख्यायुक्ताः भावाः यैरकारोकारैर्धार्यंते तत्कारणत्वा
त्। नानेवाह। गुणाः सत्वादयः। नामानि ऋग्यजुःसामानि। अर्था भूर्भुवः स्वर्लोकाः वृत्तयो जाग्रदाद्याः। ततस्तेभ्यो व
र्णेभ्यः अक्षराणां समाम्नायं स। माहारं। तमेवाह। अंतस्थाः यरलवाः। ऊष्माणः शषसहाः स्वराः। अकाराद्याः स्पर्शाः
कादयः ह्रस्वदीर्घश्च आदिशब्दाज्जिह्वामूलीयादयः। तान्वर्तयतां स्वरूपं यस्येति ॥४१॥ विभुः चतुर्मुखस्वरू

तस्येत्यासंस्त्रयो वर्णा अकाराद्या भगोद्वह। धार्यंते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ॥४०॥ ततो
ऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः। अंतस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणं ॥४१॥ तेनासौ च
तुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः। सव्याहृतिकान्सोंकारान् चातुर्होत्रविवक्षया ॥४२॥ पुत्रानध्या
पयत्तान्ब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान्। ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥४३॥ ते परंपर
या प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः। चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥४४॥ ॥

यो भगवान् असृजदिति पूर्वस्यैवानुषंगः। चातुर्होत्रविवक्षया चत्वारो होत्रोपलक्षिता ऋत्विजश्चातुर्होतारः। तै
रनुष्ठेयं हौत्राध्वर्यवादिकं कर्म चातुर्होत्रं तद्विवक्षया ॥४२॥ पुत्रान्मरीच्यादीन् तान्वेदान् ॥ ब्रह्मकोविदा
न्वेदोच्चारणादिनिपुणान् ॥४३॥ एवं चतुर्युगेषु प्राप्ताः द्वापरादौ द्वापरमादिर्यस्य तदंत्यांशलक्षणस्य तस्मि
न्द्वापरांते वेदविभागप्रसिद्धेः शंतनुसमकालव्यासावतारप्रसिद्धेश्च व्यस्ता विभक्ताः ॥४४॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः स्वसंहितां त्रेधा विभज्य चतुर्थं वैदिकपदार्थज्ञानरूपं सनिरुक्तं चक्रे त्वा वलाका।
२५ दिभ्यश्चतुर्भ्यो ददौ ॥५५॥ वाष्कलिः पूर्वोक्तस्य वाष्कलस्य पुत्रः प्रतिशाखाभ्यः उक्तसर्वशाखाभ्यः वालाय

जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहितां ॥ वलाकपैजवैताल
विरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥५५॥ वाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो वालखिल्या
25 ख्यसंहितां ॥ चक्रे वालायनिर्भज्यः काशारश्चैव ता दधुः ॥५६॥
बह्वृचाः संहिता ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ॥ श्रुत्वैतच्छंदसां व्या
सं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥५७॥

न्यादयस्तामादधुः ॥ अधीतवंतः ॥५६॥ उक्तशाखोपसंहारपूर्वकं तच्छ्रवणफलमाह ॥ बह्वृचा इ राम
ति ॥ एतच्छंदसां एतेषां छंदसां ॥५७॥ २५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

छंदः सुगीयमानत्वात् छंदोगाख्यां संहितां ॥५१॥ तत्रऋग्वेदेशाखाविभागमाह ॥ पैलइति ॥ स्वसंहितांद्वेधा
विभज्यइंद्रप्रमितयेवाष्कलायचऊचे ॥५२॥ सवाष्कलोपिस्वसंहितांचतुर्द्धाव्यस्यबोध्यादिभ्यः शिष्ये

साम्नांजैमिनयेप्राहतयाछंदोगसंहितां ॥ अथर्वांगिरसीनामस्वशिष्यायसुमंतवे ॥५१॥ पैलः
स्वांसंहितामूचइंद्रप्रमितयेमुनिः ॥ बाष्कलायचसोप्याहशिष्येभ्यः संहितांस्वकां ॥५२॥ चतु
र्द्धाव्यस्यबोध्याययाज्ञवल्क्यायभार्गव ॥ पराशरायाग्निमात्रेइंद्रप्रमितिरात्मवान् ॥५२॥
अध्यापयत्संहितांस्वांमांडकेयमृषिंकविं ॥ तस्यशिष्योदेवमित्रः सौभर्यादिभ्यऊचिवान् ॥
॥५३॥ शाकल्यस्तत्सुतःस्वांतुपंचधाव्यस्यसंहितां ॥ वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशि शिरेष्व
धात् ॥५४॥

भ्यः आह हेभार्गव ॥५२॥ इंद्रप्रमितिरपिस्वांसंहितांस्वसुतंमांडकेयमध्यापयामास ॥ तस्यमांडकेयस्य
शिष्योदेवमित्रः ॥५३॥ तत्सुतःमांडकेयसुतःसाकल्योवात्स्यादिषुचपंचस्वधात्ताम्अध्यापयामासेत्य ॥५४॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा॰द्वा॰ नमो भगवते तुभ्यं आदित्याय यो भवानेक एवेमां लोकयात्रामनुवहतीत्यन्वयः ॥ तदेव दर्शयति अखिलजगता
२६ मात्मस्वरूपेणांतर्हृदयेषु कालस्वरूपेण च बहिरपि वर्त्तमान इति ॥ अखिलजगतामित्यस्य प्रपंचः ॥ चतुर्विधे
ति हृदयांतर्वर्त्तित्वेऽपि जीववत्तेनोपाधिनाऽव्यवधीयमानः अनाच्छाद्यमानः कालस्वरूपेण चेत्यस्य प्रपंच
क्षणेति क्षणलवादयो येऽवयवास्तैरुपचिताः संवत्सरास्तेषां गणेनाप्त्यपदमपामादानं शोषणं ॥ विसर्गो वृष्टिः

याज्ञवल्क्य उवाच ॥ ॐ नमो भगवते तुभ्यं आदित्यायाऽखिलजगतात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण
२८ कालस्वरूपेण चतुर्विध.. निकायानां ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां अंतर्हृदयेषु बहिरपि चाकाश
इवोपाधिनाऽव्यवधीयमानो भगवानेक एव क्षणलवनिमेषावयवोपचितसंवत्सरगणेना
पामादानविसर्गाभ्यामिमां लोकयात्रामनुवहति ॥ ६४ ॥ यदु ह वाव विबुधर्षभ सवितरदः
स्तपत्यनुसवनमहरहराम्नायविधिनोपतिष्ठमानानामखिलदुरितवृजिनबीजावभर्जन
भगवतः समभिधीमहि तपन मंडलं ॥ ६५ ॥

ताभ्यां अनेन गायत्रीप्रथमपादोक्तवरेण्यपताऽनुवर्त्तिता ॥
द्वितीयपादार्थानुवर्णनेन स्तौति ॥ यदु हेति ॥ हे विबुधर्षभ हे सवितः यदप्यदो भगवतस्तव मंडलं तपति तत्सम राम॰
भिधीमहि सम्यगाभिमुख्येन ध्यायेम पुनस्तस्यैव संबोधनं प्रत्यहं ॥ त्रिषवणं वैदिककर्ममार्गेण स्तुवतां भक्तानां या २६
न्यखिलानि दुरितानि तत्फलानि च वृजिनानि दुःखानि तेषां बीजमज्ञानं च तेषामवभर्जनं विनाशकं हे तपनेति ॥ ६५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यजुर्वेदे तैत्तिरीयशाखोत्पत्तिप्रस्तावमाह वैशंपायनशिष्यादुत्पादिना। चरकनाम निरुक्तिमाह यस्माद्वैरुरिति ब्रह्महत्या
रूपमंहः क्षपयतीति तथा तत्त्व गुरोरनुष्ठेयं व्रतं तच्चरणाच्चरकादुत्पर्थः।५५। तच्छिष्यो वैशंपायनशिष्यः अल्पसाराणा
मेतेषां चरितेन कियत्। सुदुश्चरमहं चरिष्यामीति।५६। विप्राणामवमंता अवज्ञाकर्त्ता मत्तोऽधीतमाशुत्यजेति।६०।दे
वरातसुतो याज्ञवल्क्यः।६१। छर्दितस्यादानं विप्ररूपेणानुचितमिति तित्तिराः। पक्षिविशेषा भूत्वा। आददुः ततश्च

वैशंपायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन्। यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहः क्षपणं स्वगुरोर्व्रतं।५५। याज्ञव
ल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् कियत्। चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येहं सुदुश्चरं।५६। इत्युक्तो गुरु
रप्याह। कुपितो याह्यलं त्वया। विप्रावमंत्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति।६०। देवरातसुतः सो
पि छर्दित्वा यजुषां गणं। ततो गतोथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान्।६१। यजूंषि तित्तिरा भूत्वा त
ल्लोलुपतयाददुः। तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्सुपेशलाः।६२। याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मंश्छंदां
स्यधिगवेषयन्। गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरं।६३।

तैत्तिरीया इति प्रसिद्धाः सुपेशला अति
रम्याः।६२। बहुवचनमवांतरभेदविवक्षया। काण्वमाध्यंदिनादिशाखाप्रसंगमाह। याज्ञवल्क्य इत्यादिना। गुरोर्वै
शंपायनस्य व्यासेन विभज्यानुक्तत्वादविद्यमानानि। अधिकाधिकानि गवेषयन्नमार्गयन् सूपतस्थे सम्यक्तुष्ट
व। ईश्वरं व्यापकं छिन्नवेदानां तथा च श्रुतिः ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदेना

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० रावस्तुनः प्रसादितश्च ॥७०॥ पंचदशशाखाः याः शतैरपरिमितैर्यजुर्भिरकरो ॥ सतैरितिपाठे सा एषयाज्ञ
२१ व॰ल्क्यः तैर्यजुर्भिरकरोदिति ॥ जगृहुः श्रीवत्संततः रविणा अश्वरूपेण वाजेभ्यः केशरेभ्यः वाजेनवेगे
नवासन्नस्ताः त्यक्ताः शाखाः वाजसनीसंज्ञास्ताः शाखाइतिवा ॥७१॥ सामशाखाविभागमाह जै

शपं० पं२ सूत उवाच ॥ एवंस्तुतः स भगवान्वाजिरूपधरो हरिः ॥ यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादि पात १
तः ॥७०॥ यजुर्भिरकरोच्छाखा दशशतैर्विभुः ॥ जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यंदिनादयः ॥७१॥
जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुनिः ॥ सुत्वांस्तु तस्ताभ्यामेकैकां प्राह संहितां ॥७२॥ सुत३
२७
सुकर्मा चापि तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् ॥ सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो द्विजः ॥७३॥
हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्यंजिश्च सुकर्मणः ॥ शिष्यो जगृहतुश्चान्य आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः ॥
॥७४॥

मिनेरिति ॥ तत्सुतः सुमन्तुसुतः ताऽभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह ॥७२॥ तच्छिष्यः जैमिनेः शिष्यः रा०न०
महानत्रतिमेधावी सहस्रसंहितारूपभेदं चक्रे साम्नां संहिताभेदं ततः ॥७३॥ सुकर्मणः शिष्यौ रा २१
कः कौशल्यो हिरण्यनाभः पौष्यंजिर्नामेकस्तौ जगृहतुः आवन्त्यश्चान्यः तस्य च शिष्यः सोऽपि जगृहे ॥७४॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तृतीयपादेन स्तौति यद्देहेति यो भवान् स्थावरजंगमसमूहानां स्वाश्रयाणां जीवानां मनइंद्रियप्राणगणान् आ
नात्मनो जडान् स्वयमात्मैवांतर्यामी सन् प्रचोदयति प्रवर्त्तयति ॥ ६६ ॥ तृतीयपादमेवं मंडलस्थरूपतया व्याचष्टे ॥
स्तौति एवेति ॥ य एक एव भवान् ॥ अतिकरालवदनो योंधकारसंज्ञोऽजगरग्रहस्तेन गिलितं अत एव मृतकमिव

यद्देहवाद्यस्थिरचरनिकराणां निजनिकेतनानां मनइंद्रियासुगणाननात्मनः स्वयमात्मांतर्यामी
प्रचोदयंति ॥ ६६ ॥ य एवेमं लोकमतिकरालवदनांधकारसंज्ञाजगरग्रहगिलितं मृतकमि
व विचेतनमवलोक्यानुकंपया परमकारुणिक ईक्षयैवोत्थाप्याहरहरनुसवनं श्रेयसि स्व
धर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्त्तयत्य ऽवनिपतिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नटति ॥ ६७ ॥ परि
तश्चाशापालैस्तत्र तत्र कमलकोशांजलिभिरुपहृतार्हणः ॥ ६८ ॥ अथ ह भगवंस्तव चर
णनलिनयुगलं त्रिभुवनगुरुभिर्वंदितमहमयातयामयजुःकाम उपसरामीति ॥ ६९ ॥

विचेतनं ॥ स्वधर्माख्यं यदात्मावस्थानं प्रत्यक्प्रवणत्वं तदेव श्रेयस्तस्मिन् प्रवर्त्तयति किंच यो भवा
नवनिपतिरिवाटति गच्छति ॥ ६७ ॥ आशापालैरिंद्रादिभिः कमलकोशयुक्तैस्तत्तुल्यैर्वांजलिभिः उप
हृतार्हणः दत्तार्घः ॥ ६८ ॥ यत एवंभूतस्त्वं ॥ अथ अतः हस्फुटं अयातयामानि अन्यैर्यावदविज्ञात
नि यजूंषि तत्कामोऽहं उपसरामि भजामि ॥ ६९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा॰ द्वा॰ २८ तत्रवेददर्शःस्वसंहितांचतुर्द्धाविभज्यचतुरःशिष्यानध्यापयामासपथ्यश्चत्रिधाविभज्यत्रीनितिसार्द्धेनश्ला
हशौल्कायनिरिति ॥२॥ आंगिरसःशुनकस्यशिष्योबभ्रुःसैंधवायनश्च ॥ तदुक्तंशुनकस्तुद्विधाकृत्वाददावे
कांतुबभ्रवे ॥ द्वितीयांसंहितांप्रादात्सैंधवायनसंज्ञिनइतिसावर्ण्याद्याःसैंधवायनादीनांशिष्याः ॥३॥

शौल्कायनिर्ब्रह्मबलिर्मोदोषःपिप्पलायनिः ॥ वेददर्शस्यशिष्यास्तेपथ्यशिष्यानथोशृणुकु
मुदःशुनकोब्रह्मन्जाजलिश्चाप्यथर्ववित् ॥२॥ बभ्रुःशिष्योऽथांगिरसःसैंधवायनएव
च ॥ अधीयेतांसंहितेद्वेसावर्ण्याद्यास्तथापरे ॥३॥ नक्षत्रकल्पःशांतिश्चकश्यपांगिरसा
दयः ॥ एतेआथर्वणाचार्याःशृणुपौराणिकान्मुने ॥४॥ त्रय्यारुणिःकश्यपश्चसावर्णिरकृत
व्रणः ॥ वैशंपायनहारीतौषड्वैपौराणिकाइमे ॥५॥ अधीयंतव्यासशिष्यात्संहितांमत्पि
तुर्मुखात् ॥ एकैकामहमेतेषांशिष्यःसर्वाःसमध्यगां ॥६॥

नक्षत्रकल्पःशांतिकल्पश्चेतिद्वौ ॥ तदुक्तं ॥ नक्षत्रकल्पोवेदानांसंहितानांतथैवच ॥ चतुर्थःस्यादांगिरसः।
शांतिकल्पश्चपंचमइतिनक्षत्रकल्पादीनांकर्त्तारस्तन्नामभिरुच्यंते ॥४॥५॥ मत्पितुर्मुखादितिप्रथमंव्या राम: २८
सःषट्संहिताःकृत्वामत्पित्रेरोमहर्षणायप्रादात् ॥ तस्यचमुखादेतेत्रय्यारुण्यादयःएकैकांसंहितामधी
यंत ॥ एतेषांषण्णांशिष्योऽहंताःसर्वाःसमधीतवान् ॥६॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पौष्यंज्यावंत्ययोरपिचकाराद्धिरण्यनाभस्यापिपंचशतानिशिष्याआसन्॥तेनावतीःशाखायथायथंजगृहुःता
नुदीच्यान्सतःकालतःकांश्चित्प्राच्यांश्चप्रचक्षतइत्यर्थः॥यथोक्तंचैवमेवउदीच्याःसामगाःशिष्यास्तस्य
पंचशतंस्मृताः।हिरण्यनाभात्तावत्यःसंहितायैर्द्विजोत्तमैः॥गृहीतास्तेऽपिचोच्यंतेप्राच्यसामगाइति७५॥
पुनरप्येतेषांत्रयाणांसुकर्मणःशिष्याणांशिष्यांतरैःशाखाबाहुल्यंदर्शयतिलौकाक्षिरितिद्वाभ्यां॥७६॥

उदीच्याःसामगाःशिष्याआसन्पंचशतानिवै॥पौष्यंज्यावंत्ययोश्चापितांश्चप्राच्यान्प्रचक्षते॥७५॥
लौकाक्षिर्माङ्गलिःकुल्यःकुशीदःकुक्षिरेवच॥पौष्यंजिशिष्याजगृहुःसंहितास्तेशतंशतं॥७६॥कृतो
हिरण्यनाभस्यचतुर्विंशतिसंहिताः॥शिष्यऊचेस्वशिष्येभ्यःशेषाआवंत्यआत्मवान्॥७७॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेवेदशाखाप्रणयनंनामषष्ठोऽध्यायः॥६॥सूतउवाच
अथर्ववित्सुमंतुश्चशिष्यमध्यापयत्स्वकां॥संहितांसोऽपिपथ्यायवेददर्शायचोक्तवान्॥१॥

कृतोनामहिरण्यनाभस्यशिष्यःस्वशिष्येभ्यःऊचेशेषाः॥अन्याअपियाःप्रसिद्धाःशाखाःताआवंत्यस्वशिष्ये
भ्यःऊचइति७७॥द्वादशेषष्ठे॥सप्तमेऽथर्वविस्तारःपुराणाद्यसनंतनः॥पुराणलक्षणादीनिफलंभागवत
श्रुतेः॥१॥क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागमाह॥शिष्यंकवंधनामानंस्वांस्वकीयांसंहितां॥सोऽपिशिष्योऽपितांद्वि
धाविभज्यतदुक्तंचैवमेव॥अथर्ववेदंसमुनिःसुमंतुरमितद्युतिः॥शिष्यमध्यापयामासकवंधंसोऽपितं

द्विधाकृत्वातुवेददर्शायतथापथ्यायदत्तवानिति

शतं२

भा० द्वा० सर्गादिलक्षणानिव्याचष्टे ॥ अव्याकृतेत्यादिना ॥ प्रधानस्यगुणानांक्षोभात्महान्तस्मात्त्रिवृदहंकारस्त
२९ स्माद्भूतमात्राणांसूक्ष्माणां ॥ इंद्रियाणांच ॥ तदर्थानांस्थूलानां ॥ तद्देवतानांचसंभवः सर्गः कारणस
र्ग इत्यर्थः ॥ उच्यत इतियथापेक्षमुत्तरत्राप्यनुषंगः ॥ ११ ॥ विसर्गंव्याचष्टे पुरुषेणेश्वरेणानुगृही
तानांएतेषांमहदादीनांपूर्वकर्मवासनाप्रधानोऽयंसमाहारः कार्यभूतश्चराचरप्राणिरूपोबीजा

अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहमः ॥ भूतसूक्ष्मेंद्रियार्थानांसंभवः सर्ग उच्यते ॥ ११ ॥
पुरुषानुगृहीतानामेतेषांवासनामयः ॥ विसर्गोऽयंसमाहारो बीजाद्बीजंचराचरं ॥ १२ ॥ वृत्ति
र्भूतानिभूतानांचराणामचराणिच ॥ कृतास्वेननृणांतत्रकामाच्चोदनयापिवा ॥ १३ ॥ रक्षाऽ
च्युतावतारेहाविश्वस्यानुयुगेयुगे ॥ तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषुहन्यंतेयैस्त्रयीद्विषः ॥ १४ ॥

29

बीजमिवप्रवाहापन्नो विसर्ग उच्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ चराणांभूतानांसामान्यतोऽचराणि चकाराच्चराणिच कामाद्वृ
त्तिः तत्रतुनृणांस्वेनस्वभावेनकामाच्चोदनयाऽपिवायानियतावृत्तिर्जीविकाकृतासावृत्तिरुच्यत
इत्यर्थः ॥ १३ ॥ तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषुयेऽच्युतावताराः तेषामीहालीलासाविश्वस्यरक्षोच्यत इत्यर्थः राम०
यैरवतारैरितिसमासान्निकृष्यकथंचित्संबंधः ॥ त्रयीद्विषोदैत्याः ॥ १४ ॥ राम २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रामशिष्योयोऽकृतव्रणः॥ एवंचत्वारोनयं॥ मूलसंहितादृत्पन्नेनततः संहितावाहुल्यंसूचितं॥७॥ शुकपरीक्षित्संवा
दनिरूपितमपिपुराणलक्षणंतद्वेदकथनायदर्शयति॥ पुराणेति॥८॥ अस्यविश्वस्य॥ अत्रसर्गोविसर्गश्चस्थान
पोषणमूतयः॥ मन्वंतरेशानुकथानिरोधोमुक्तिराश्रय इत्यत्रोक्तंस्थानपोषणेवृत्तिरक्षाशब्दाभ्यामुच्येते॥ अंतराणि
मन्वंतराणि॥ वंशोवंश्यानुचरितमितिचईशानुकथाः संस्थानिरोधः॥ अनेनैवात्यंतिकलयरूपामुक्तिरप्युक्ता॥ हे

कश्यपोऽहंचसावर्णीरामशिष्योऽकृतव्रणः॥ अधीमहिव्यासशिष्याच्चतस्त्रोमूलसंहिताः॥७॥
पुराणलक्षणंब्रह्मन्ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितं॥ शृणुष्वबुद्धिमाश्रित्यवेदशास्त्रानुसारतः॥८॥ सर्गो
स्याथविसर्गश्चवृत्तीरक्षांतराणि च॥ वंशोवंश्यानुचरितंसंस्थाहेतुरपाश्रयः॥९॥ दशभि
र्लक्षणैर्युक्तंपुराणंतद्विदोविदुः॥ केचित्पंचविधंब्रह्मन्महदल्पव्यवस्थया॥१०॥ राम

तुशब्देनजीवाश्रयवासनाशब्दवाच्याकृतयोगहीनाः॥९॥ दशभिरेतैर्लक्षणैरर्थैर्युक्तंमहापुराणंविदुः॥ के।
चित्पंचविधं॥ सर्गश्चप्रतिसर्गश्चवंशोमन्वंतराणिच॥ वंश्यानुचरितंचेतिपुराणंपंचलक्षणमिति॥ मह
त्पुराणं॥ अल्पंचेतिव्यवस्थया॥ यत्रदशापिलक्षणानिपृथक्निरूप्यंतेतन्महापुराणं॥ यत्रत्वन्येषांपंचस्वे
वांतर्भावस्पविवक्षातदल्पमितिव्यवस्थयेत्यर्थः॥१०॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निषेकगर्भजन्मानि बाल्यकौमारयौवनं वयोमध्यंजरामृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नवेति ३

भा० द्वा० ३० तदेव सदसंतं प्रपंचयति ॥ पदार्थेषु घटादिषु द्रव्यं मृदादि यथा युतं अन्वितं ॥ अयुतं च व्यतिरिक्तं च हिरण्यवस्थानात् रूप
नामसु च सन्मात्रं सत्तामात्रं यथा एवं बीजं गर्भाधानमादिर्यासां पंचता अंते च यासां तासु देहावस्थासु नवस्व
पि अधिष्ठानत्वेन साक्षित्वेन च युतम् अयुतं च यत् तदपाश्रय इति ॥२०॥ एवं दशापि लक्षणानि निरूपयाय व
र्णयंति महात्मान इत्युक्तं ॥ तदाह विरमेतेति यदा सर्गादीनां मायामयत्वानुसंधानेन वामदेवादेरिव स्वय व

पदार्थेषु यथा द्रव्यं सन्मात्रं रूपनामसु ॥ बीजादिपंचतांतासु ह्यवस्थासु युतायुतं ॥२०॥ विरमे
त यदा चित्तं हित्वा वृत्तित्रयं स्वयं ॥ योगेन वा तदात्मानं वेदेहाया निवर्त्तते ॥२१॥ एवं लक्षण
लक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः ॥ मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महांति च ॥२२॥ ब्राह्मं पाद्मं
वैष्णवं च शैवं लैंगं सगारुडं ॥ नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कांदसंज्ञितं ॥२३॥ भविष्यं ब्रह्म
वैवर्त्तं मार्कंडेयं सवामनं ॥ वाराहं मात्स्यं कौर्मं च ब्रह्मांडाख्यमिति त्रिषट् ॥२४॥ ब्रह्मन्नि
दं समाख्यातं शाखाप्रणयनं मुनेः ॥ शिष्यशिष्यप्रशिष्याणां ब्रह्मतेजो विवर्द्धनं ॥२५॥ इति श्री
भागवते द्वादशस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

मेव चित्तं विरमेत ॥ इह हैवानुष्ठितेन योगेन वा देवहूत्यादिवत्
तदा विक्षेपाभावादात्मानं वेद तदा चाविद्यानिवृत्तेरीहाया संसाररूपायाः निवर्त्तत इत्यर्थः ॥२१॥ पुराणविभागप्र
स्तावेन तल्लक्षणानि दिशा संगिवमुक्त्वा प्रस्तुतमाह ॥ एवंविधैर्लक्षणैर्लक्ष्याणि ॥२२॥२३॥ त्रिषट् त्र्यष्टादश ॥२४॥ उप
संहरति ब्रह्मन्निति मुने व्यासस्य शिष्यादीनां च ब्रह्मतेजो ब्रह्मवर्चसं तद्विवर्द्धनं श्रोतॄणामिति शेषः ॥२५॥

राम ३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

षड्विधंमन्वंतरमुच्यते।षड्विधत्वमेवाह॥मनुरितिमन्वादयःषडेतेवर्गाःस्वस्वाधिकारेणायदाप्रवर्त्तंतेतंमन्वंतर
मित्यर्थः॥१५॥वंशमाहब्रह्मणःसकाशात्प्रसूतिर्येषांशुद्धानामित्यर्थः।तेषामन्वयोवंशः।तत्रभवावंश्याःतेषां
वर्त्तयेचतद्वंशधरास्तेषांचवंशंवंश्यानुचरितमुच्यते॥१६॥अस्यविश्वस्यस्वभावतोमायातोनिष्पन्नस्य
यद्वामायातश्चतुर्विधोलयइति॥१७॥अस्यजगतःसर्गादौहेतुर्निमित्तंजीवःसोऽत्रहेतुरुच्यतइत्यर्थःतस्य

मन्वंतरंमनुर्देवामनुपुत्राःसुरेश्वराः॥ऋषयोंऽशावतारश्चहरेःषड्विधमुच्यते॥१५॥राज्ञांब्र
ह्मप्रसूतानांवंशस्त्रैकालिकोन्वयः॥वंश्यानुचरितंतेषांवृत्तंवंशधराश्चये॥१६॥नैमित्तिकः
प्राकृतिकोनित्यआत्यंतिकोलयः॥संस्थेतिकविभिःप्रोक्ताचतुर्धाऽस्यस्वभावतः॥१७॥हे
तुर्जीवोऽस्यसर्गादेरविद्याकर्मकारकः॥यंचानुशायिनंप्राहुरव्याकृतमुतापरे॥१८॥व्य
तिरेकान्वयौयस्यजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु॥मायामयेषुतद्ब्रह्मजीववृत्तिष्वपाश्रयः॥१९॥

निमित्तनामाह॥अविद्याकर्मकारकःकर्मकर्त्ता॥जीवाद्दृश्यप्रयुक्तत्वाद्विश्वसर्गादेःसतुत्रहेतुरित्यर्थः
नन्वनुशायीनिमित्तमित्तिकेचित्॥अव्याकृतमित्यपरे॥तत्राह॥यमितिचेतन्यप्राधान्येनानुशायिनंउ
पाधिप्राधान्यविवक्षयाअव्याकृतं॥१८॥अपाश्रयमाहव्यतिरेकेतिजाग्रदादिषवस्थासुजीववृत्तयावर्त्तंत
इतिजीववृत्तयोविश्वतैजसप्राज्ञास्तेषुमायामयेषुसाक्षितयाऽन्वयःसमाध्यादौचव्यतिरेकोयस्यतद्ब्रह्मसंस्य

॥ ५९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रमार्कंडेयस्तपसाभगवंतमाराधयमायाप्रदर्शनंवव्रे॥ततश्चतेनैवभगवन्माययासप्तकल्पादृष्टाः॥नान्यैरित्यु
त्तरंवक्तुमादितआरभ्यतस्यचरितमाह॥प्राप्तेत्यादिनामार्कंडेयोमत्तुंजिगपद्वतिपंचमश्लोकेनान्वयः मध्यमगं
थेनतस्यधर्मःकथ्यते प्राप्तोद्विजातिसंस्कारःउपनयनाख्योयेनसः पितुःसकाशाद्गर्भाधानादिक्रमात्॥

सूतउवाच॥प्रश्नस्त्वयामहर्षेयंकृतोलोकभ्रमापहः॥नारायणकथायत्रगीताकलिमलाप
हा॥६॥प्राप्तद्विजातिसंस्कारोमार्कंडेयःपितुःक्रमात्॥छंदांस्यधीत्यधर्मेणतपःस्वाध्यायसंयु
तः॥७॥बृहद्व्रतधरःशांतोजटिलोवल्कलांबरः॥बिभ्रत्कमंडलुंदंडमुपवीतंसमेखलं॥८॥कृष्णा
जिनंसाक्षसूत्रंकुशांश्चनियमर्द्धये॥अग्न्यर्कगुरुविप्रात्मस्वर्चयन्संध्ययोर्हरिं॥९॥सायंप्रा
तःसगुरवेभैक्ष्यमाहृत्यवाग्यतः॥बुभुजेगुर्वनुज्ञातःसकृन्नोचेदुपोषितः॥१०॥एवंतपःस्वा
ध्यायपरोवर्षाणामयुतायुतं॥आराधयन्हृषीकेशंजिग्येमृत्युंसुदुर्जयं॥११॥ब्रह्माभृगु
र्भवोदक्षोब्रह्मपुत्राश्चयेपरे॥नृदेवपितृभूतानितेनासन्नतिविस्मिताः॥१२॥इत्थंबृहद्व्रतधर
स्तपःस्वाध्यायसंयमैः॥दध्यावधोक्षजंयोगीध्वस्तक्लेशांतरात्मना॥१३॥

छंदांसिवेदान्॥७॥बृहद्व्र
तधरःनैष्ठिकब्रह्मचारीसन्॥८॥नियमर्द्धयेधर्मवृद्धये अग्न्यादिषुपंचसुहरिमर्चयन्॥९॥भैक्ष्यंगुर्वर्थ
माहृत्यतेनानुज्ञातश्चेत्तर्हिबुभुजेनोचेत्सकृत्कदाचिदुपोषितोभवति॥१०॥११॥तेनमृत्युजयेन॥१२॥ध्वा॰

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अथ मेतुतपश्चर्यां मार्कंडेयस्य मोहकैः। कामादिभिरसंमोहेन नरनारायणस्तुतिः॥१॥पुराणविभागप्रसंगेन पुराणक
र्तुर्मार्कंडेयस्य चरितं प्रस्तुतमाह॥ सूतेति॥ त्वमेव वक्तुं योग्य इत्याह॥ नमसि संसारे भ्रमतां पारदर्शनस्त्वं नि
वर्त्तकः॥१॥ वक्तव्यमाह॥ आहुरिति॥ उर्वरितः अवशिष्टः येन कल्पांते न। एतत्कथं घटत इत्येकः प्रश्नः॥२॥ प्रलया

शौनक उवाच॥ सूत जीव चिरं साधो वद नो वदतां वर॥ तमस्यपारे भ्रमतां नृणां त्वं पारदर्शनः॥१॥
आहुश्चिरायुषमृषिं मृकंडुतनयं जनाः॥ यः कल्पांते उर्वरितो येन ग्रस्तमिदं जगत्॥२॥ स वा
अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेस्मिन्भार्गवर्षभः॥ नैवाधुनापि भूतानां संप्लवः कोपि जायते॥३॥ ए
क एवार्णवे भ्राम्यन्ददर्श पुरुषं किल॥ वटपत्रपुटे तोकं शयानं त्वेकमद्भुतं॥४॥ एष नः सं
शयो भूयान्सूत कौतूहलं यतः॥ तं नश्छिंधि महायोगिन्पुराणेष्वपि संमतः॥५॥ सूत उ
[redacted] ॥६॥

भावादप्येतन्न घटत इत्याह॥ स वा इति यतो भार्गवर्षभः कोऽपि प्राकृतिको नैमित्तिको वा॥३॥ अन्य
दप्यस्याघटितमेवेत्याह॥ एक एवेति नोकं बालकं॥४॥ कौतूहलं औत्सुक्यं॥ तं संशयं न केवलं त्वं म
हायोगी किंतु पुराणेष्वपि ज्ञातत्वेन संमतः॥५॥ प्रश्नमभिनंदति हेमहर्षे अयं प्रश्नः॥ तत्र हेतुः॥ नाराय
णेति॥ यत्र प्रश्नविषये॥६॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंच। उद्यंश्चंद्रो यस्मिन्नत्र निशावक्त्रं रजनीमुखं यस्मिन्सः॥ प्रवालस्तवकानामालयः आश्रयो येषु तैः॥ गुप्यं
तिविटपैः संश्लिष्यंतीति गोपाद्रुमा॥ लताश्च तेषां जालैः समूहैः॥ आविर्बभूव॥ २१॥ किंच। तदा गीतवादित्रय
थिकैः गायकादिसमुदायिभिः गंधर्वैरन्वीयमानः॥ तथा स्वः स्त्रियो शरससत्तासां यूथस्य पतिः॥ आत्तचाप

उद्यच्चंद्रनिशावक्त्रः प्रवालस्तवकालिभिः॥ गोपद्रुमलताजालैस्तत्रासीत्कुसुमाकरः॥ २१॥ अन्वी
यमानो गंधर्वैर्गीतवादित्रयूथिकैः॥ अदृश्यतात्तचापेषुः स्वःस्त्रीयूथपतिः स्मरः॥ २२॥ रुद्रस्याग्निं
समुपासीनं ददृशुः शक्रकिंकराः॥ मीलिताक्षं दुराधर्षं मूर्त्तिमंतमिवानलं॥ २३॥ ननृतुस्तस्य
पुरतः स्त्रियोऽथो गायका जगुः॥ मृदंगवीणापणवैर्वाद्यं चक्रुर्मनोरमं॥ २४॥ संदधेऽस्त्रं स्वधनु
षि कामः पंचमुखं तदा॥ मधुर्मंदो रजस्तोकं इंद्रभृत्या व्यकंपयन्॥ २५॥ क्रीडंत्याः पुंजिकस्थल्याः
कंदुकैः स्तनगौरवात्॥ भृशमुद्विग्नमध्यायाः केशविस्रंसितस्रजः॥ २६॥ इतस्ततो भ्रमद्दृष्टेश्चल
त्या अनु कंदुकं॥ वायुर्जहार तद्वासः सूक्ष्मं त्रुटितमेखलं॥ २७॥ विससर्ज तदा बाणं मत्वा तं स्व
जितं स्मरः॥ सर्वं तत्राभवन्मोघमनीशस्य यथोद्यमः॥ २८॥

मिषुश्च येन स स्मरश्चातत्रादृश्यत॥ २२॥ दुराध
र्षं अभिभवितुं अशक्यं॥ २३॥ २४॥ शोषणादीपनसंमोहनतापनोन्मादनाख्यानि पंचमुखानि यस्य तदस्त्रं संदधे॥
तदैव मधुर्वसंतः रजस्तोकश्च पुंस्त्वमार्षी॥ अन्ये चेंद्रभृत्यास्तस्य मनो व्यकंपयन्॥ २५॥ २६॥ किंच। वायुर्मलयानि
लः पुंजिकस्थल्याः तत्सूक्ष्मं वासो जहार॥ २७॥ सर्वं तेषां कर्म तत्र तस्मिन्मोघं व्यर्थं अनीशस्य निर्दैवस्य
॥ २८॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१४ तस्यतपोनिश्वाससमितिह्रासेनवर्णयति ॥ एतदित्यादिना ॥ अस्मीन्सप्तमेमन्वंतरे ॥ तपसामत्पदंग्रहिष्यतीतिवि
शंकितः ॥ १५ ॥ मुनयेमुनिंभ्रंशयितुं ॥ रजसस्तोकं अतिप्रियमपत्यंलोभः मदश्चतौ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तदाश्रमपदंप्रविशोवा
युर्वैवाविति तत्तीयेनान्वयः पुष्पैर्द्रुमैर्लताभिश्चाचितंपूजितं ॥ पुण्यद्विजानाम्मृगाणांकुलैराकीर्णंपुण्य अत्यम

तस्यैवंयुंजतश्चित्तंमहायोगेनयोगिनः ॥ व्यतीयायमहान्कालोमन्वंतरषडात्मकः ॥ १४ ॥ एतत्पुरं
दरोज्ञात्वासप्तमेस्मिन्किलांतरे ॥ तपोविशंकितोब्रह्मन्नारेभेतद्विघातनं ॥ १५ ॥ गंधर्वाप्सरसः
कामंवसंतमलयानिलौ ॥ मुनयेप्रेषयामासरजस्तोकमदौतथा ॥ १६ ॥ तेवैतदाश्रमंजग्मुर्हिमा
द्रेःपार्श्वमुत्तरे ॥ पुष्पभद्रानदीयत्रचित्राख्याचशिलाविभो ॥ १७ ॥ तदाश्रमपदंपुण्यंपुण्यद्रुमलता
चितं ॥ पुण्यद्विजकुलाकीर्णं पुण्यामलजलाशयं ॥ १८ ॥ मत्तभ्रमरसंगीतंमत्तकोकिलकूजितं ॥ मा
त्तबर्हिनटाटोपंमत्तद्विजकुलाकुलं ॥ १९ ॥ वायुःप्रविष्ट आदायहिमनिर्झरसीकरान् ॥ सुमनो
३ भिःपरिष्वक्तोवचाडुत्तंभयन्स्मरं ॥ २० ॥
लाजलाशयायस्मिन् ॥ १८ ॥ मत्तभ्रमराणांसंगीतंयस्मिन्मत्त
कोकिलानांकूजितंयस्मिन् ॥ मत्तबर्हिणएवनटास्तेषामाटोपः संभ्रमोयस्मिन्मत्तकाद्विजानांपक्षिणां
कुलैराकुलंव्याप्तं ॥ १९ ॥ एवंभूतंतदाश्रमपदंप्रविष्टःसन्वायुर्मलयानिलोचवौप्रससार ॥ उत्तंभयन्
उद्दीपयन् ॥ तत्रवत्तेषुप्रवेशान्मांद्यं ॥ हिमनिर्झरकणानामादानात्शैत्यंपुष्पपरिष्वंगात्सौगंध्यंचोक्तं ॥ २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० उत्थेर्महता आदरेण ॥३५॥ तयोः संदर्शनेन य आनंदस्तेन निर्वृता उपशांता आत्मेंद्रियाशया देहेंद्रियमनांसि यस्य सः
३३ न सेहे नाशक्नोत् ॥३६॥ आश्लिषन् आलिंगयन्निव ॥३७॥ ययोः अवनिज्य पादौ प्रक्षाल्य अर्हणेन अर्घेण ॥३८॥ पादाभ्यां
पादावनम्य गरिष्ठौ पूज्यतमौ तौ प्रति ॥३९॥ अंतर्यामिणा त्वत्स्वैव प्राणा इन्द्रियवर्त्तकत्वादात्मनस्तत्सुतावस्वातंत्र्यं
पश्यन्नाह किमिति हे विभो त्वां वर्णये कथं स्तोमि यत्त्वयैव उदीरितः प्रेरितोऽसुः प्राणः संस्पंदते

ते वै भगवतो रूपे नरनारायणावृषी । दृष्ट्वोत्थायादरेणोच्चैर्ननामांगेन दंडवत् ॥३५॥ सतत्संदर्शनानन्द
33 निर्वृतात्मेंद्रियाशयः । हृष्टरोमाऽश्रुपूर्णाक्षो न सेहे तावुदीक्षितुं ॥३६॥ उत्थाय प्रांजलिः प्रह्व औ
त्सुक्यादाश्लिषन्निव । नमो नम इतीशानौ बभाषे गद्गदाक्षरः ॥३७॥ तयोरासनमादाय पादयोरवनिज्य
च । अर्हणेनानुलेपेन धूपमाल्यैरपूजयत् ॥३८॥ सुखमासन आसीनौ प्रसादाभिमुखौ मुनी । पुन
रानम्य पादाभ्यां गरिष्ठाविदमब्रवीत् ॥३९॥ मार्कंडेय उवाच । किं वर्णये तव विभो यदुदीरितोऽ
सुः संस्पंदते तमनु वाङ्मन इंद्रियाणि । स्पंदंति वै तनुभृतामजसर्वयोश्च स्वस्याप्यथापि भजतामसि
भाववंधु ॥४०॥

प्रवर्त्तंते । तमनु वागादयः स्पंदंति । अत्र हेतुः वै अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिश्रु
तिभिश्च तत्प्रसिद्धमित्यर्थः । न केवलं प्राकृतानां तनुभृतां । किंतु अजशर्वयोश्च । अतः स्वस्य ममापि तथैव एवं य राम०
द्यपि न कुत्रचिदपि कस्यापि स्वातंत्र्यं । अथापि दारुयंत्रवत्त्वत्प्रवर्त्तितैरपि वागादिभिर्भजतां पुंसां भाववंधुः । आत्म ३३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मुनेरपकुर्वतः प्रतिकूलमाचरतः हे मुने ॥२९॥ अहमः अहंकारस्य भावं विकारं ॥३०॥ निस्तेजसं म्लानवदनं स्व
राडिंद्रः ॥३१॥ नरनारायणरूपो हरिः ॥३२॥ तावनुवर्णयति द्वाभ्यां ॥ रौरवं रुरुमाजिनं वल्कलं चांवरं ययोस्तौ
पवित्रपाणी ययोः तौ त्रिवृत्त्रिगुणितां नवतंतुकमिति वा त्रिवृद्वह्निः पवमानमित्यादौ नवके प्रयोगात् ॥३

तद्रूपमपकुर्वतो मुनेस्तत्तेजसा मुने ॥ दह्यमाना निववृतुः प्रबोध्याहिमिवार्भकाः ॥२९॥ इतींद्रा
नुचरैर्ब्रह्मन् धर्षितोपि महामुनिः ॥ यन्नागादहमो भावं न तच्चित्रं महत्सु हि ॥३०॥ दृष्ट्वा निस्ते-
जसं कामं सगणं भगवान्स्वराट् ॥ श्रुत्वानुभावं ब्रह्मर्षेर्विस्मयं समगात्परं ॥३१॥ तस्यैवं युंज
तश्चित्तं तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ अनुग्रहायाविरासीन्नरनारायणो हरिः ॥३२॥ तौ शुक्लकृष्णौ न
वकंजलोचनौ चतुर्भुजौ रौरववल्कलांवरौ ॥ पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृत्कमंडलुं दंडमृजुं
च वैणवं ॥३३॥ पद्माक्षमालामुत जंतुमार्जनं वेदं च साक्षात्तप एव रूपिणौ ॥ तपत्तडिद्वर्णपिशंग-
रोचिषा प्रांशू दधानौ विबुधर्षभार्चितौ ॥३४॥

ति नवतंत्वादिमयं ॥३३॥ वेदं च दर्भमुष्टिं किंच साक्षात्तपएवेतौ ॥ तत्र हेतुः ॥ तपत्तडिद्वर्णादीप्यमानविद्यु
त्संकाशं यत्पिशंगं रोचिस्तेन रूपिणौ मूर्तिमंतौ तादृक्तेजोयुक्तमूर्तिभ्यां तपोमयत्वेन प्रकाशमा
नावित्यर्थः ॥ प्रांशू उन्नतौ ॥३४॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० यतः अन्यः पुरुषार्थो नास्तीत्याह । नान्यमिति ॥ अंघ्र्युपनयात् श्रीमच्चरणप्राप्तेः अन्यं क्षेमं न विद्मः परितः सर्वेष्वपि

३४ लोकेषु भीर्यस्य तस्य जनस्य ॥ तदेवाह द्विपरार्द्धधिष्ण्यं स्थानं यस्य सः ब्रह्मापि ते कालस्य त्वद्भ्रूविजृंभरूपात्त

कालादलं बिभेति ॥ अतः किमुत वक्तव्यं तेन ब्रह्मणा कृतानां भौतिकानां प्राणिनां भयमिति ॥४३॥ यस्मादेवं तत्त

स्मात्तवस्मात्तव पादमूलं भजामि ॥ कथंभूतस्य ऋतधियः सत्यज्ञानस्वरूपस्य । यद्वा । सत्याधीर्यस्य यस्मि

नान्यं तवांघ्र्युपनयादपवर्गमूर्तेः क्षेमं जनस्य परितो भिय ईश विद्मः । ब्रह्मा बिभेत्यलमतो द्वि

परार्द्धधिष्ण्यः कालस्य ते किमुत तत्कृतभौतिकानां ॥४३॥ तद्वै भजाम्यृतधियस्तव पादमूलं हि

त्वेदमात्मच्छदि चात्मगुरोः परस्य । देहाद्यपार्थमसदंत्यमभिज्ञमात्रं विंदेत ते तर्हि सर्वम

नीषितार्थं ॥४४॥

न्वा तस्य ॥ आत्मगुरोर्जीवस्य नियंतुः ॥ अतः कारणात्परस्य किं कृत्वा आत्मच्छदि स्वात्मावरकं ॥ अपार्थं च

निःफलं । असच्च तुच्छं ॥ अंत्यं च नश्वरं ॥ इदं देहादि हित्वा देहादिभजनं त्यक्त्वा ॥ असच्चेत्कथं प्रतीयते तत्राह

अभिज्ञमात्रं न त्वत्यंतमसत् किं त्वात्ममात्रेन ततः पृथगस्तीत्यर्थः ॥ नन्वपवर्गाय भवतु मद्भजनं फलांतरार्थं त्वन्यभ रा० म०

जनं कार्यमेव तत्राह । तर्हीति । यदि त्वां भजति पुरुषः तर्हि ते त्वत्त एव सर्वं मनीषितमर्थं विंदेतेति ॥४४॥ ३४

35

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु कथमावां प्राणादिप्रवर्त्तकौ धर्मपुत्रत्वादावयोरिति चेत्तत्राह ॥ मूर्त्तीरिति ॥ हे भगवन् भगवतस्तव इमे मूर्त्तीस्त्रि-
लोक्याः क्षेमाय पालनाय ॥ तापविरमाय दुःखनिवृत्त्यै ॥ मृत्युजित्यै मोक्षाय च ॥ न तु त्वं कस्यापि पुत्र इत्यर्थः अत्र
दृष्टांतः ॥ यथेदं ॥ विश्वमवितुं अन्यास्तनूः मत्स्यकूर्मादिलक्षणाः ॥ नाना अनेकप्रकारा बिभर्षि तद्वत् न के-
वलं पालनादिमात्रं तव कर्म किंतु सर्वस्य लयमपीत्याह ॥ सृष्ट्वेति तत्राप्यन्यनिरपेक्षत्वे दृष्टांतः ॥ ऊर्णनाभिरिवे-

मूर्त्तीरिमे भगवतो भगवंस्त्रिलोक्याः क्षेमाय तापविरमाय च मृत्युजित्यै ॥ नाना बिभर्ष्यऽवितुम-
न्यतनूर्यथेदं सृष्ट्वा पुनर्ग्रससि सर्वमिवोर्णनाभिः ॥ ४१ ॥ तस्यावितुः स्थिरचरेशितुरंघ्रिमूलं ।
यत्स्थं न कर्मगुणकालरजः स्पृशंति ॥ यद्वै स्तुवंति निनमंति यजंत्यभीक्ष्णं ध्यायंति वेदहृदया
मुनयस्तदासे ॥ ४२ ॥

ति ॥ ४१ ॥ यस्मादेवंभूतस्त्वं तस्मात्तवांघ्रीमूलं भजामीत्याह ॥ तस्येति ॥ तस्यावितुः पालकस्य स्थावरजंगमा-
नामीश्वरस्य भजामीति तृतीयश्लोकस्यानुषंगः ॥ कथंभूतमंघ्रिमूलं । यत्स्थं यत्र स्थितं कर्मगुणकालानार-
जो मलं अन्ये च पूर्वोक्तास्तापादयो न स्पृशंति ॥ रुजं इति वा पाठः ॥ यतः वेदो हृदये येषां ते वेदतात्पर्यवि-
दो मुनयः ॥ यद्वै स्तुवंति नितरां नमंति तन्नत्प्राप्त येऽएवं स्तवनादि कुर्वंति ॥ ४२ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वेदार्थसंप्रदायप्रवर्त्तने हेतुं त्वं वदन्स्तौति ॥ यमिति ॥ कपटं इंद्रियमार्गैर्भ्रमद्धीः विक्षिप्तबुद्धिः पुमान्स्वेंद्रिया
दिषु नियंतृत्वेन संतमपि यं त्वां न वेद ॥ दृक्पथेषु विषयेषु बुद्धिविक्षेपे हेतुः । तन्मायया तस्यैव तवैव माय
या आवृता आत्मनिष्ठा मतिर्यस्य सजंसोपि अग्र्याच्चाएव यत्वंभ सात्त्वैव ॥ अखिलगुरोस्तव त्वत्प्रवर्त्तितं वेद
मुपसाद्य प्राप्य तं त्वां सात्त्वाद्धेद ॥ ४८ ॥ वेदेनैव त्वत्तज्ज्ञानमित्युपपादयन्प्रणमति ॥ यस्यैतव दर्शनं निगमे

यं वै न वेद वितथाक्षपथैर्भ्रमद्धीः संतं स्वखेष्वसुषु हृद्यपि दृक्पथेषु ॥ तन्माययावृत
मतिः स उ एव साक्षादाद्यस्तवाखिलगुरोरुपसाद्य वेदं ॥ ४८ ॥ यद्दर्शनं निगमम
आत्मरहःप्रकाशं मुह्यंति यत्र कवयोऽजपरा यतंतः ॥ तं सर्ववाद विषयप्रति
रूपशीलं वंदे महापुरुषमात्मनिगूढबोधं ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
द्वादशस्कंधे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भवति ॥ कथंभूतं आत्मनस्तव रहः रहस्यप्रकाशकं ॥ अन्यथा दुर्ज्ञेयतामाह अजपरा ब्रह्ममुख्याः क
वयोपि सांख्ययोगादिभिर्यतमानाः ॥ यत्र त्वयि मुह्यंति ॥ कुत इत्यत आह ॥ सर्वेषां सांख्यादिवादानां वि
षयभेदादयस्तेषां प्रतिरूपं तत्तदनुसारि शीलस्वभावो यस्य तं ॥ कुतः आत्मना देहादिसंघातेन नि
गूढो बोधो यस्य तं ॥ एवंभूतं महापुरुषं त्वां वंदे ॥ ४९ ॥ इति द्वादशेऽष्टमः ॥ ८ ॥ श्री

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु ब्रह्मरुद्रावपि ममैव मूर्ती अतो मामेव किमर्थं तमाद्रियसे । तत्राह । सत्त्वमिति । यदपि यद्यपि त्वैव मायया त्त
नानालीलाः । त्वयैव धृताः तथापि या सत्त्वमयी सैव प्रशान्त्यै मोक्षाय । न केवलं अस्य प्रशान्त्यभावमात्रमन्यभ
जने । किंत्वनिष्टं च किंचिदन्यथा त्वं भवेदित्याह । व्यसनेति । ४४ । तदेव सदाचारेण द्रढयति । तस्मादिति हे

सत्त्वं रजस्तम इतीश तवात्मबंधो मायामयाःस्थितिलयोदयहेतवोऽस्य । लीलाधृता यद
पि सत्त्वमयी प्रशांत्यै नाऽन्ये नृणां व्यसनमोहभियश्च याभ्यां ॥ ४५ ॥ तस्मात्तवेह भगवन्नथतात
वकानां शुक्लां तनुं स्वदयितां कुशला भजंति । यत्सात्वताः पुरुषरूपमुशंति सत्त्वं लोको
यतोऽभयमुतात्मसुखं च नाऽन्यत् ॥ ४६ ॥ तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूम्ने विश्वाँगुरवे । प विश्व
परदेवतायै । नारायणाय ऋषये च नरोत्तमाय हंसाय संयतगिरे निगमेश्वराय ॥ ४७ ॥

भगवन् तव शुक्लां तनुं श्रीनारायणाख्यां अथ तातकानां च शुक्लां तनुं नराख्यां । यद्यस्मात् । सात्वताः स
त्त्वमेव पुरुषस्येश्वरस्य रूपमुशंति मन्यंते न त्वन्यत् । रजस्तमश्चेति अत्र हेतुः यतः सत्त्वात् लोको वैकुंठाख्यः
लोकस्त्वे सत्यप्यभयं च भोगे सत्यप्यात्मसुखं च ॥ ४६ ॥ अतस्त्वां प्रणमति । तस्मै नमइति हंसाय शुद्धाय संयत
गिरे नियतवाचे अथ च निगमेश्वराय वेदमार्गप्रवर्तकाय ॥ ४७ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० ३६ तमेवार्थं मायादर्शनरूपं अग्न्यादिमूर्त्तिषु ॥८॥ भावद्रव्यैर्मनोमयैर्द्रव्यैः क्वचित्कदाचित्प्रेमप्रसरसंप्लुतः प्रेमो
द्रेकं प्राप्तः ॥९॥ मायादर्शनमाह ॥ तस्यैत्यादिना ॥१०॥ तं वायुमनुबलाहकामेघा अन्वभवन् ॥ आविर्बभूवुस्तेचत
डिद्भिः सहिताउच्चैः स्वनंतोगर्जंतः ॥ अक्षोरथांगं तद्वत्स्थविष्ठाः ॥ अभितोवर्षधाराः मुमुचुः ॥११॥ चतुर्दिक्षुवर्त्त

तमेवं चिंतयन्नर्थमृषिः स्वाश्रमएवसः ॥ वसन्नग्न्यर्कसोमांबुभूवायुवियदात्मसु ॥८॥ ध्यायन्सर्वत्र
हरिंभावद्रव्यैरपूजयत् ॥ क्वचित्पूजांविसस्मारभक्तिप्रसरसंप्लुतः ॥९॥ तस्यैकदाभृगुश्रेष्ठपुष्पभद्रा
तटेमुने ॥ उपासीनस्यसंध्यायांब्रह्मन्वायुरभून्महान् ॥१०॥ तंचंडशब्दंसमुदीरयंतंबलाहकाअ
न्वभवन्कराला: ॥ अक्षस्थविष्ठामुमुचुस्तडिद्भिः स्वनंतउच्चैरभिवर्षधाराः ॥११॥ ततोव्यदृश्यंतच
तुःसमुद्राः समंततः क्ष्मातलमाग्रसंतः ॥ समीरवेगोर्मिभिरुग्रनक्रमहाभयावर्त्तगभीरघोषाः ॥१२॥
मि: अंतर्बहिश्चाद्भिरतिद्युभिः खरैः शतह्रदाभीरुपतापितंजगत् ॥ चतुर्विधंवीक्ष्यसहात्मनामुनिर्ज
लाप्लुतांक्ष्मांविमनाः समत्रसत् ॥१३॥

माना: समुद्राः समीरवेगेनोर्मयस्तैर्भूतलंग्रसंतः ॥ उग्रानक्रायेषुमहाभ
याआवर्त्तायेषु गंभीरोघोषोयेषुतेच तेच तेच ॥१२॥ आत्मनासह ॥ जरायुजादि चतुर्विधंजगदंतर्बहिश्चोप
तापितं वीक्ष्यक्ष्मांचजलाप्लुतां वीक्ष्यमुनिः समत्रसत् भयंप्राप केनोपतापितं अद्भिः कथंभूताभिः अतिद्युभिः राम
अतिक्रांताद्यौर्याभिः खरैश्चसूर्यरश्मिभिः वायुभिर्वातिशोषः शतह्रदाभिश्चविद्युद्भिः दीर्घमार्षकं देहसारे ३६
॥१३॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नवमे भगवन्मायादिदृक्षोर्दर्शनं मुहुः। मायाशिशोर्लीलयाब्धौ च मुनेर्निर्वेश निर्गमैः ॥१॥ भगवतः परितोषपूर्वकं तदपेक्षितवरदानं कथयितुमाह संस्तुत इत्यादिना ॥१॥ आत्मसमाधिना चित्तैकाग्र्येण ॥२॥ वयं ते परितुष्टाः स्मेति बहुवचनं सर्वदेवाभिप्रायेण वरदेशादित्येकवचनं द्वयोरैक्याभिप्रायेण प्रतीच्छ गृहाण ॥३॥ वरेण

सूत उवाच ॥ संस्तुतो भगवानित्थं मार्कंडेयेन धीमता ॥ नारायणो नरसखः प्रीत आह भृगूद्वहं ॥१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भो भो ब्रह्मर्षिवर्योसि सिद्ध आत्मसमाधिना ॥ मयि भक्त्याऽनपायिन्या तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥२॥ वयं ते परितुष्टाः स्म त्वद्बृहद्व्रतचर्यया ॥ वरं प्रतीच्छ भद्रं ते वरदेशादभीशितं ॥३॥ ऋषिरुवाच ॥ जितं ते देवदेश प्रपन्नार्तिहराच्युत ॥ वरेणैतावतालं नो यद्भवान्समदृश्यत ॥४॥ गृहीत्वाऽजादयो यस्य श्रीमत्पादाब्जदर्शनं ॥ मनसा योगपक्वेन स भवान्मेऽक्षिगोचरः ॥५॥ अथाप्यंबुजपत्राक्ष पुण्यश्लोकशिखामणे ॥ द्रक्ष्ये मायां यया लोकः सपालो वेद सद्भिदां ॥६॥ सूत उवाच ॥ इतीडितोऽर्चितः काममृषिणा भगवान्मुने ॥ तथेति स स्मयन्प्रागाद्बदर्याश्रममीश्वरः ॥७॥

छंदयतां त्वया जितं ॥ उत्कर्षो दर्शितः अस्मत्तु वराकाणां नास्तीत्याह वरेणेति ॥४॥ यत्तव श्रीमत्पादाब्जदर्शनं मनसाऽपि गृहीत्वा प्राप्य कृतार्था अजादयो भवंति ॥ स भवान्मेऽक्षिगोचरो जातोऽस्ति किमतः परं वरेणेत्यर्थः ॥५॥ इतरेद्द्रष्टुमिच्छामि लोकपालैर्ब्रह्मादिभिः सहितोयं लोको जनः सद्भिदां सत्तिवस्तुनि भिदांय

भिः

तस्यवरस्यईशानदिकशाखायांशिशुमपि॥२१॥श्रीमन्तरम्यंवदनपंकजंयस्यतं॥कंबुवत्त्रिरेखावत्ताग्रीवायस्य
तं॥महोरस्कंविशालवक्षसंसुनासंशोभनानासायस्यतं॥सुंदरेभ्रुवौयस्यतं॥२२॥स्वासैरेजंतःकंपायमानाः
अलकास्तैराभातंशोभितं॥कंबुवत्अंतर्वलयेनश्रीर्ययोः तौकंबुश्रियौतयोःकर्णयोर्दाडिमपुष्पेयस्यतं वि
द्रुमतुल्याधरभासाईषत्शोणायितंसुधातुल्यंस्मितंयस्यतं॥२३॥पद्मगर्भवत्आईषत्॥अरुणाचपांगोनेत्रां

प्रागुत्तरस्यां ……शाखायांतस्यापिददृशेशिशुंशयानंपर्णपुटकेग्रसंतंप्रभयातमः॥२१॥महामर
कतश्यामंश्रीमद्वदनपंकजं॥कंबुग्रीवंमहोरस्कंसुनासंसुंदरभ्रुवं॥२२॥श्वासैजदलकाभातंकंबु
श्रीकर्णदाडिमं॥विद्रुमाधरभासेषच्छोणायितसुधास्मितं॥२३॥पद्मगर्भारुणापांगंहृद्यहासावलो
कनं॥श्वासैजद्वलिसंविग्ननिम्ननाभिदलोदरं॥२४॥चार्वंगुलिभ्यांपाणिभ्यामुन्नीयचरणांबुजं॥मु
खेनिधाय विप्रेंद्रोधयंतंवीक्ष्यविस्मितः॥२५॥तद्दर्शनाद्वीतपरिश्रमोमुदाप्रोत्फुल्लहृत्पद्मवि
लोचनांबुजः॥प्रहृष्टरोमाद्भुतभाक्शंकितःप्रष्टुंपुरस्तंप्रससारबालकं॥२६॥

तौयस्यतं॥हृद्यैहा
सोयस्मिन्तदवलोकनंयस्यतं॥श्वासैरेजंतश्चलंत्योवलयस्तिस्रःकुनिम्नरेखास्ताभिःसंविग्नाचंचलानिम्ना
गंभीरानाभिर्यस्मिन्तत्॥दलवदश्वत्थपत्रसंकाशमुदरंयस्यतं॥२४॥चारवःअंगुलयोययोस्ताभ्यांउन्नीय
आकृष्यधयंतंपिबंतं॥२५॥हृत्पद्मंचहृत्पद्मंचविलोचनांबुजेच प्रोत्फुल्लानितानियस्यसःअद्भुतभावं

यत्याश्चर्यरूपं तेनशंकितःसन्नपितत्प्रभुंपुरःप्रससार समीपंगतः॥२६॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रभंजनेनाघूर्णितं प्रकंपितं वाः उदकं यस्मिन् सः अप्यधात् ॥ छादयामास समं सह ॥१४॥ सक्ष्मांतरिक्षं भूम्यंतरि
क्षस्थप्राणिसहितं सदिवं स्वर्गस्थदेवसहितं ॥ भागणा ज्योतिर्गणाः तैः सहितं जटा विक्षिप्य विकीर्य जडांध

तस्यैवमुद्गीर्णतरूर्मिभीषणः प्रभंजनाघूर्णितवार्महार्णवः ॥ आपूर्यमाणो वर्षद्भिरंबुदैः
क्ष्मामप्यधात् द्वीपवर्षाद्रिभिः समं ॥१४॥ सक्ष्मांतरिक्षं सदिवं सभागणं त्रैलोक्यमासीत्सह दिग्भि
राप्लुतम् ॥ स एक एवोर्वरितो महामुनिर्बभ्राम विक्षिप्य जटाज[illegible]डांधवत् ॥१५॥ क्षुत्तृट्परीतो
मकरैस्तिमिंगिलैरुपद्रुतो वीचिनभस्वताहतः ॥ तमस्यपारे पतितो भ्रमन्दिशो न वेद खं गां च
परिश्रमेषितः ॥१६॥ क्वचिद्गतो महावर्ते तरलैस्ताडितः क्वचित् ॥ यादोभिर्भक्ष्यते क्वापि स्वयम
न्योन्यघातिभिः ॥१७॥ क्वचिच्छोकं क्वचिन्मोहं क्वचिद्दुःखं सुखं भयं ॥ क्वचिन्मृत्युमवाप्नोति
व्याध्यादिभिरुतार्दितः ॥१८॥ अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि शतानि च ॥ व्यतीयुर्भ्रमतस्तस्मि
न्विष्णुमायावृतात्मनः ॥१९॥ स कदाचिद्भ्रमंस्तस्मिन्पृथिव्याः ककुदि द्विजः ॥ न्यग्रोधपोतं द
दृशे फलपल्लवशोभितं ॥२०॥

वत् बभ्राम ॥१५॥ परिश्रमेण इषितः गतः व्याप्त इत्यर्थः ॥ इषु सर्प
णे इत्यस्मात् ॥१६॥ अन्योन्यघातिभिः नष्टत्राणाय परस्परं युध्यद्भिः ॥१७॥१८॥ विष्णुमायावृतात्म
न इति सत्याहरवानित्यर्थः ॥१९॥ ककुदि उन्नतप्रदेशे न्यग्रोधपोतं कोमलं वटं ॥२०॥ रामराम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा०द्वा० तावत्परिघंगला भात्सर्वमेवत्तपेस्तस्पांतर्हितोबभूव ॥ तदुद्युमवैफल्पेदृश्यांतः ॥ अनीशोनिर्देवःतेननिर्मिता
३८ ईहात्रीडायथेति ॥ ३३ ॥ तंअंतर्हितंभगवंतमनुवदः सलिलंलोकसंप्लवश्चातिरोधायिअंतर्हितः ॥ सचस्वा
श्रमेएवयथापूर्वंस्थितइति ॥ ३४ ॥ इतिद्वादशेनवमः ॥ दशमेशिवआगत्यमुनेस्तुष्टोवरानदात् ॥ तेनसा

तावत्सभगवान्साक्षात्योगाधीशोगुहाशयः ॥ अंतर्दधेऋषेःसद्योपथेहानीशनिर्मिता ॥ ३३ ॥ त
मन्वथवटोब्रह्मन्सलिलंलोकसंप्लवः ॥ तिरोधायिक्षणादस्यस्वाश्रमेपूर्ववत्स्थितः ॥ ३४ ॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेमायादर्शनेनामनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ सूतउवाच
सएवमनुभूयेदंनारायणविनिर्मितं ॥ वैभवंयोगमायायास्तमेवशरणंययौ ॥ १ ॥ मार्कंडे
यउवाच ॥ प्रपन्नोस्म्यंघ्रिमूलंतेप्रपन्नाभयदंहरे ॥ यन्मायथापिविबुधामुह्यंतिज्ञान
काशया ॥ २ ॥ सूतउवाच ॥ तमेवंनिभृतात्मानंवृषेणदिविपर्यटन् ॥ रुद्राण्याभगवान्रुद्रो
ददर्शस्वगणैर्वृतः ॥ ३ ॥ अथोमातमृषिंवीक्ष्यगिरिशंसमभाषत ॥ पश्यैमंभगवन्विप्रंनिभृतात्में
द्रियाशयं ॥ ४ ॥

कमतिप्रीत्यासममाभाष्यसभाजयन् ॥ १ ॥ ज्ञानकाशयाज्ञानवत्प्रकाशमानया ॥ त्वद्भज
नंविनाविद्वांसोपियस्यतवमायायाज्ञानिनोवयमित्यहंकारेणमुह्यंतीत्यर्थः ॥ २ ॥ श्रीनारायणारावस्व राम०
मायादर्शनश्रांतंश्रीशिवरूपेणसांत्वयामास तदाहतमेवमित्यादिना निभृतात्मानंसमाहितचित्तंरु ३८

रुद्राणो भवान्या ३ निभृता निखिलात्मेंद्रियाशया
देहेंद्रियमनांसियस्यत ॥ ४ ॥

38

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अदः इदंजगत् । यथापुराप्रलयात्पूर्वंन्यस्तंविन्यस्तं ॥ दृष्ट्वा च अतीववविस्मितःसन् अमुह्यत् ॥२७॥ कृत्स्नशोदर्शनंप्र
पंचयति खमित्यादिना ककुभोदिशः पुराणि आकरांश्च खेटान्कर्षकग्रामान् व्रजान्गोकुलानि आश्रमांश्च व
र्णांश्च तेषांवृत्तीश्च तदर्थः ॥२८॥ नानायुगानि कल्पांश्च कल्पयन्ति तैर्वा कल्प्यन्त इति तथा तं कालं च ॥ सदिवप

तावच्छिशोर्वैश्वसितेनभार्गवःसोंतःसरीरंमसकोयथाविशत् । तत्राप्यदोन्यस्तमचष्टकृत्स्न
शोयथापुरामुह्यदतीवविस्मितः ॥२७॥ खंरोदसीभगणानद्रिसागरान्द्वीपान्सवर्षान्ककुभः
सुरासुरान् ॥ वनानिदेशान्सरितःपुराकरान्खेटान्व्रजानाश्रमवर्णवृत्तयः ॥२८॥ महांतिभूता
न्यथभौतिकान्यसौकालंचनानायुगकल्पकल्पनं ॥ यत्किंचिदन्यद्व्यवहारकारणंददर्शविश्वं
सदिवावभासितं ॥२९॥ हिमालयंपुष्पवहांचतांनदीनिजाश्रमंयत्रऋषीनपश्यत । विश्वंविपश्यन्
श्वसितात्शिशोर्वैवहिर्निरस्तोन्यपतल्लयाब्धौ ॥३०॥ तस्मिन्पृथिव्याःककुदिप्ररूढंवटंचतत्पर्णपु
टेशयानं ॥ तोकंचतत्प्रेमसुधास्मितेननिरीक्षितोऽपांगनिरीक्षणेन ॥३१॥ अथतंबालकंवीक्ष्यनेत्रा
भ्यांधिष्ठितंहृदि ॥ अभ्ययादतिसंक्लिष्टःपरिष्वक्तुमधोक्षजं ॥३२॥

रमार्थइवेत्यवभासितंतेनैव ॥२९
३०॥ वटंचतोकंचवीक्ष्यतत्प्रेमसुधातुल्यस्मितयुक्तेनापांगनिरीक्षणेननिरीक्षितःसन् ॥३१॥ अथतं
बालकमधोक्षजंपरिष्वक्तुमभ्ययादितिद्वयोरन्वयः कथंभूतंनेत्राभ्यांहृदिधिष्ठितं ॥३२॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० ३९ विस्मयपूर्वकं च हरिदर्शनमाह॥ किमिदमिति सोमयाउमयासहागतं रुद्रं ददृशे॥३१॥ ततो ननाम॥१४॥ पूर्णका
मत्वं व्यनक्ति॥ येन त्वया जगन्निर्वृतं भवतीति॥१५॥ निर्गुणत्वेन त्रिगुणत्वेन च नमस्करोति॥ नमः शिवाय निर्गु
णाय सत्वाय सत्वाधिष्ठात्रे॥ अत एव प्रमडयतीति सुखयतीति तथा तस्मै॥१६॥१७॥ नोऽस्म नोऽस्मत्तः त्रयः ब्र

किमिदं कुत एवेति समाधेर्विरतो मुनिः। नेत्रे उन्मील्य ददृशे सगणं सोमयागतं॥१३॥ रुद्रं त्रिलो
कैकगुरुं ननाम शिरसा मुनिः। तस्मै सपर्यां व्यदधात् सगणाय सहोमया। स्वागतासनपा
द्यार्घगंधस्रक्धूपदीपकैः॥१४॥ आह त्वात्मानुभावेन पूर्णकामस्य ते विभोः। करवाम किमी
शान येनेदं निर्वृतं जगत्॥१५॥ नमः शिवाय शांताय सत्वाय प्रमडाय च। रजोजुषेऽथ घोरा
य नमस्तुभ्यं तमोजुषे॥१६॥ एवं स्तुतः स भगवानादिदेवः सतां गतिः। परितुष्टः
प्रसन्नात्मा प्रहसंस्तमभाषत॥१७॥ श्रीभगवानुवाच। वरं वृणीष्व नः कामं वरदेशा वयं त्रयः
अमोघं दर्शनं येषां मर्त्यो यद्विंदतेऽमृतं॥१८॥ ब्राह्मणाः साधवः शांता निःसंगा भूतवत्सलाः
एकांतभक्ता अस्मासु निर्वैराः समदर्शिनः॥१९॥

ह्मविष्णुमहेश्वराः यत्येभ्यः ते वयं॥१८॥ वर
दानादिना भवत्सेवैवास्माभिः क्रियते न त्वनुग्रहः। जगद्वंद्यत्वाद्वनामिति ब्राह्मणान्स्तौति। ब्रा राम०
ह्मणा इत्यादिना। ये साधवः सदाचाराः शांताः मत्सरादिरहिताः निःसंगाः निष्कामाः॥१९॥ ३९

39

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निभृतं निश्चलमुदकं रूपवातश्च यस्मिन्सः संसिद्धं फलं साक्षात्कुरु प्रकटीकुरु यतो भवान्सिद्धिदः॥ ५ ॥ आशिषः। अभ्युदयलक्षणाः। ज्ञात्विन्॥ अत्र हेतुः॥ भक्तिमिति॥ ६ ॥ संवदिष्यामः संवादं करिष्यामः॥ ७ ॥ सात्वतां सतां गतिरिति॥

निभृतोदरूपवातो वातापाये यथार्णवः॥ कुर्वस्पतपसः साक्षात्संसिद्धिं सिद्धिदो भवान्॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ नैवेच्छत्याशिषः क्वापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत॥ भक्तिं परां भगवति लब्धवान्पुरुषेऽव्यये॥ ६ ॥ अथापि संवदिष्यामो भवान्येतेन साधुना॥ अयं हि परमो लाभो नृणां साधुसमागमः॥ ७ ॥ सूत उवाच॥ इत्युक्त्वा तमुपेयाय भगवान्सात्वतां पतिः॥ ईशानः सर्व[...] विद्यानामीश्वरः सर्वदेहिनां॥ ८ ॥ तयोरागमनं साक्षादीशयोर्जगदात्मनोः॥ न वेद रुद्धधीवृत्तिरात्मानं विश्वमेव च॥ ९ ॥ भगवांस्तदभिज्ञाय गिरिशो योगमायया॥ आविशत्तद्गुहाकाशं वायुश्छिद्रमिवेश्वरः॥ १० ॥ आत्मन्यपि शिवं प्राप्तं तडित्पिंगजटाधरं॥ त्र्यक्षं दशभुजं प्रांशुमुद्यंतमिव भास्करं॥ ११ ॥ व्याघ्रचर्मांबरं शूलधनुरिष्वसिचर्मभिः॥ अक्षमालाडमरुककपालपरशुं सह॥ बिभ्राणं सहसा भातं विचक्ष्य हृदि विस्मितः॥ १२ ॥

तुः॥ ईशान इति॥ ८ ॥ रुद्धा धियोऽन्तःकरणस्य वृत्तयो येन सः॥ ९ ॥ १० ॥ न केवलं बहिरेव आत्मन्यपि प्राप्तं शिवं विचक्ष्य विस्मितः कथं प्राप्तं॥ सहसा अकस्माद्देव हृदि भातं कथंभूतं तडिद्वत्पिशंगा जटा धारयतीति तथा तं त्रीण्यक्षीणि यस्य तं॥ ११ ॥ शूलादिभिः सह अक्षमालादीन्बि

इयंलीलादुर्विभाव्या अवितर्क्या यद्यया ईशितव्यानि स्वनियम्यानि यानि भूतानि जगदीश्वराः स्वयंनमंतिस्तुवंति
चेति॥२७॥ अथवा लोकसंग्रहमात्रमेतदित्याह। धर्ममिति। प्रवक्तारोपि यस्त्वयं देहिनां धर्ममाचरंति॥२८॥ नन्वे
तन्नस्वभावतिरस्कारकं कथं मया क्रियते। तत्राह नेति। एतावता लोकमात्रेण। तैर्मनआदिभिः कथंभूतैः स्व
मायामयावर्त्तियेषु तैः। भगवतो मायिनस्तवानुभावो न दुःष्येत॥ यतः प्रसिद्धस्य मायिनः कुहकं यथा कपटं

ऋषिरुवाच॥ अहोईश्वरवर्येयं दुर्विभाव्या शरीरिणां॥ यन्नमंतीशितव्यानि स्तुवंति जग
दीश्वराः॥२७॥ धर्मंग्राहयितुं प्रायः प्रवक्तारश्च देहिनां॥ आचरंत्यनुमोदंते क्रियमाणां स्तु
वंति च॥२८॥ नैतावता भगवतः स्वमायामयवृत्तिभिः॥ न दुष्येतानुभावस्तैर्मायिनः कुहकं य
था॥२९॥ सद्वेदं मनसा विश्वमात्मनानुप्रविश्य यः॥ गुणैः कुर्वद्भिराभाति कर्तेव स्वप्नदृक्‌
यथा॥३०॥ तस्मै नमो भगवते त्रिगुणाय गुणात्मने॥ केवलायाद्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्त्तये॥३१॥

यथा तथैतानि मनआदीनि॥ अतस्तस्य यथा कुहकैरात्मानुभावो न दुष्यत इति तद्वत्॥ न दुष्येतेति पाठे
नकारस्य प्रश्लिष्टांते ऽनुषंगः॥२९॥ माया चेष्टितं प्रपंचयति सद्वेति स्वप्नदृक्‌ यथेत्यविद्या चेष्टितेदृष्टां
तः॥३०॥ त्रिगुणत्वेपि न जीववत्तदभिभूताय॥ किंतु गुणानामात्मने नियंत्रे॥३१॥ ॥ राम॰
५०

नवकेवलंनएव किंच । अहंचेत्यादि ॥२०॥ पूज्यतमत्वहेत्वंतरमाहनेति ॥ अन्यापि अणुमात्रमपि न चलते न प
श्यंति ॥ तत्तस्मात् ॥ एवंभूतान्युष्मान्ईमहि भजेम ॥२१॥२२॥ ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणान् ॥ आत्मसमाधानं चित्तै
काग्र्यं तप आलोचनं स्वाध्यायः ॥ अध्ययनं ॥ संयमः वागादिनियमः मनैः ॥२३॥ किंच श्रवणादित्यादि ।

सल्लोकालोकपालास्तान् वंदंत्यर्च्चंत्युपासते ॥ अहं च भगवान्ब्रह्मा स्वयं च हरिरीश्वरः ॥२०॥
न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामण्वपि चक्षते ॥ नात्मनश्च जनस्यापि तद्युष्मान्वयमीमहि ॥२१॥
न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवाश्चेतनोज्झिताः ॥ ते पुनंत्युरुकालेन यूयं दर्शनमात्रतः ॥२२॥ ब्रा
ह्मणेभ्यो नमस्यामो ये स्मद्रूपं त्रयीमयं ॥ बिभ्रत्यात्मसमाधानतपःस्वाध्यायसंयमैः ॥२३॥
श्रवणाद्दर्शनाद्वापि महापातकिनोऽपि वः ॥ शुध्येरन्नंत्यजाश्चापि किमु संभाषणादिभिः ॥२४॥
सूत उवाच । इति चंद्रललामस्य धर्मगुह्योपबृंहितं ॥ वचोमृतायनमृषिर्नातृप्यत्कर्णयोः पिबन् ॥२५॥ स चिरं मायया विष्णोर्भ्रामितः कर्शितो भृशं ॥ शिववागमृतध्वस्तक्लेशपुंजस्त
मब्रवीत् ॥२६॥

२४ । चंद्रो ललामो भूषणं यस्य तस्य धर्मरहस्ययुक्तममृतास्पदं वचः कर्णाभ्यां पिबन्नातृप्यत् अलमिति
नामन्यत कर्णयोरमृतायनं इति वान्वयः ॥२५॥ शिवस्य वाग्वामृतं तेन ध्वस्तः क्लेशपुंजो यस्य सः ॥२६॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा॰ द्वा॰
४१

एतन्मार्कंडेयस्यचरितंतेनानुभूतंचभगवन्मायावैभवंतेऽनुवर्णितं॥३९॥नन्वेवमप्यस्मत्कुलोत्पन्नस्यास्यसप्तक
ल्पायुषंवर्द्धेरुच्यमानंविरुद्धमेव॥तत्राह॥एतन्मार्कंडेयेनानुभूतंभगवन्मायावैभवंनानाकल्परूपंकादाचि
त्कंईश्वरेछयातस्यैवाकस्मिकंनतुसर्वसाधारणं॥तत्केचित्अनादिबहुकालं॥आवर्त्तितंदेवयुगसहस्रद्द
यमानेनपुनःपुनःपरिवर्त्तितंप्रचक्षते॥केतेनृणांसंसृतिसर्गप्रलयादिलक्षणं॥आत्मनोभगवतोमायेत्येवमवि

अनुवर्णितमेतत्तेमार्कंडेयस्यधीमतः॥अनुभूतंभगवतोमायावैभवमद्भुतं॥३९॥एतत्केचिद
विद्वांसोमायासंसृतिमात्मनः॥अनाद्यावर्त्तितंनृणांकादाचित्कंप्रचक्षते॥४०॥यएवमेतद्भृ
गुवर्यवर्णितंरथांगपाणेरनुभावभावितं॥संश्रावयेत्संशृणुयादुतावुभौतयोर्नकर्माशय
संसृतिर्भवेत्॥४१॥इतिश्रीभागवतेद्वादशेदशमोध्यायः॥१०॥शौनकउवाच॥अथेममर्थंप
च्छामोभवंतंबहुवित्तमं॥समस्ततंत्रराद्धांतेभवान्भागवततत्ववित्॥१॥

द्वांसः॥विद्वांसस्तुमाया
शिषोःश्वासोच्छ्वासाभ्यांससक्रत्वस्तदुदरप्रवेशनिर्गमनःसप्तकल्पत्वंनतत्क्षणमात्रेणेतिवदंति॥अतोनवि
रोधइत्यर्थः॥४०॥संशृणुयात्संश्रावयेद्वा॥यौतावुभौतयोःकर्मवासनाकृतासंसृतिर्नभवेदिति॥४१॥इति
श्रीभागवतेद्वादशस्कंधेदशमः॥एकादशेतुपूजार्थंमहापुरुषवर्णनं॥रवेर्व्यूहस्यचाख्यानंप्रतिमासंपृथ
क्पृथक्॥१॥येनामर्त्यत्वमापन्नोमर्त्त्योसौभार्गवोत्तमः॥तंपृछतिक्रियायोगंसांगोपांगादिकल्पितं॥अथेति

राम॰
४१

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वरं वृणीष्वेति यदुक्तं तत्राह कमिति ॥ वरं दर्शनं यस्य तस्मात्त्वत्तः परं कं नु वृणे वरं यस्य दर्शनात्पूर्णकामः स
र्वानंदसंदोहरूपः ॥ सत्यकामः ॥ यथेच्छं प्राप्तसर्वानंदः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वरदानाय स्वयमेव प्रवृत्तः शार्वयाउ

ग

कं वृणे नु परं भूमन् वरं त्वद्वरदर्शनात् ॥ यद्दर्शनात्पूर्णकामः सत्यकामः पुमान्भवेत् ॥ ३२ ॥ व
रमेकं वृणेऽथापि पूर्णात्कामाभिवर्षणात् ॥ भगवत्यच्युते भक्तिं तत्परेषु तथा त्वयि ॥ ३३ ॥ सूत उवा
च ॥ इत्यर्चितोऽभिष्टुतश्च मुनिना सूक्तया गिरा ॥ तमाह भगवाञ्छर्वः शर्वया चाभिनंदितः
॥ ३४ ॥ कामस्तेऽयं महर्षेऽस्तु भक्तिमांस्त्वमधोक्षजे ॥ आकल्पांताद्यशः पुण्यमजरामरता तथा
॥ ३५ ॥ ज्ञानं त्रैकालिकं ब्रह्मन् विज्ञानं च विरक्तिमत् ॥ ब्रह्मवर्चस्विनो भूयात्पुराणाचार्यताऽ
स्तु ते ॥ ३६ ॥ सूत उवाच ॥ एवं वरान्स मुनये दत्त्वाऽगात्त्र्यक्ष ईश्वरः ॥ देव्यै तत्कर्म कथयन्न
नुभूतं पुरा मुनेः ॥ ३७ ॥ सोऽप्यवाप्तमहायोगमहिमा भार्गवोत्तमः ॥ विचरत्यधुनाऽप्यद्धा हरा
वेकांततां गतः ॥ ३८ ॥

मया चाभिनंदितः ॥ अनुमोदितः सन्नाह ॥ ३४ ॥ कामोऽयं सर्वोऽपि अन्यच्च पुण्यं यश इत्यादि ॥ ब्रह्मवर्चस्विनस्ते
भूयादित्युत्तरेणान्वयः पतस्त्वमधोक्षजे भक्तिमान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तस्य कर्म तप आदि मुनेः पुरानुभूतं च भग
वन्मायावैभवं तच्च कथयन् ॥ ३७ ॥ अवाप्तो महायोगमहिमा येन सः ॥ ३८ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रजननमैंद्रं । अपानः पायुः ॥७।८॥ अनुक्तमन्यदप्येवमत्यमित्याह ॥ यावानयं व्यष्टिपुरुषः स्वमानतः सप्तवित
स्ति संख्ययावयवसंनिवेशेन मितः ॥९॥ भूषणादीन्याह ॥ कौस्तुभेत्यादिना स्वात्मज्योतिः शुद्धजीवचैतन्यं

प्रजापतिः प्रजननमपानो मृत्युरीशितुः ॥ तद्बाहवो लोकपाला मनश्चंद्रो भ्रुवौ यमः ॥७॥ लज्जोत्तरो-
धरो लोभो दंता ज्योत्स्ना स्मयो भ्रमः ॥ रोमाणि भूरुहा भूम्नो मेघाः पुरुषमूर्द्धजाः ॥८॥ यावानयं वै
पुरुषो यावत्या संस्थया मितः ॥ तावानसावपि महापुरुषो लोकसंस्थया ॥९॥ कौस्तुभव्यपदेशे-
न स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः ॥ तत्प्रभा व्यापिनी साक्षात् श्रीवत्समुरसा विभुः ॥१०॥ स्वमायां वनमा-
लाख्यां नानागुणमयीं दधत् ॥ वासश्छंदोमयं पीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरं ॥११॥ बिभर्त्ति सांख्यं
योगं च देवो मकरकुंडले ॥ मौलिं पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकाभयंकरं ॥१२॥ अव्याकृतमनंताख्यमास-
नं यदधिष्ठितः ॥ धर्मज्ञानादिभिर्युक्तं सत्वं पद्ममिहोच्यते ॥१३॥ ओजः सहो बलयुतं मुख्यतत्त्वं
गदां दधत् ॥ अपां तत्त्वं दरवरं तेजस्तत्त्वं सुदर्शनं ॥१४॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यात स्पष्टकौस्तुभस्य प्रभां तामेव श्रीवत्सं बिभर्त्ति ॥१०॥ त्रिवृत्स्वरं त्रिमात्रं प्रणवं ॥११॥ पारमेष्ठ्यं पदं
ब्रह्मलोकं ॥१२॥ अव्याकृतं प्रधानं ॥ यत् अधिष्ठितः ॥ अधिष्ठाय स्थितः तदासनभूतं पद्मं सत्वस-
त्वगुणः ॥१३॥ मुख्यतत्त्वं प्राणतत्त्वं ॥ प्राणो वै मुख्य इति श्रुतेः ॥ दरवरं शंखं ॥१४॥ रामरामराम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रश्नद्वयमाह। तांत्रिका इति परिचर्यायां उपासनायां विषये केवलस्य चैतन्यघनस्य॥ अंगानि पादादीनि उपांगा
नि गरुडादीनि आयुधानि सुदर्शनादीनि आकल्पाः कौस्तुभादयः तेषां हृदि कं तद्यथा कल्पयंति। यैश्च
तत्त्वैः कल्पयंति २ तन्नो वर्णयेति॥३॥ गुरूपदेशगम्यत्वादस्यार्थस्य तन्नमस्कारपूर्वकमाह। नमस्कृत्वेति
विभूतीः विराड्विग्रहाद्याः।४। अंगादिकल्पनां भूरादिभिर्दर्शयितुं प्रथमं तावद्यथा कल्पयंतीति प्रश्नस्य

तांत्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियःपतेः॥ अंगोपांगायुधाकल्पं कल्पयंति यथैव यैः॥२॥ त
न्नो वर्णय भद्रं ते क्रियायोगं बुभुत्सतां॥ येन क्रियानैपुणेन मर्त्यो यायादमर्त्यतां॥३॥ सूत उवाच
नमस्कृत्य गुरून्वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपि॥ याः प्रोक्ता वेदतंत्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादिभिः
॥४॥ मायाद्यैर्नवभिस्तत्वैः स विकारमयो विराट्॥ निर्मितो दृश्यते यत्र सचित्के भुवनत्रय
म्॥५॥ रातद्वै पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः॥ नाभिः सूर्योक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः
प्रभोः॥६॥ राम

वैराजरूपेणोत्तरं वक्तुं विराड्विग्रहमाह मायाद्यैः प्रकृतिसूत्रमहदहंकारपंचतन्मा
त्रैर्नवभिस्तत्वैः विकाराः एकादशेंद्रियाणि पंच महाभूतानीति षोडश॥ तन्मयो विराट् स प्रसिद्धो
निर्मितः यत्र विराजि सचित्के चेतनाधिष्ठिते भुवनत्रयं दृश्यते॥ अनेनांगादिकल्पनासौलभ्यं दर्शि
तं।५। रातद्वै पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः। नाभिः सूर्योक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभोः॥६॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० ४३ अनपायिनी हरेः शक्तिः। तत्र हेतुः साक्षादात्मनः स्वस्वरूपस्य चिद्रूपत्वात्तस्यास्तदभेदादित्यर्थः। तंत्रमूर्त्तिः
पंचरात्राद्यागमरूपः ॥१९॥ येऽणिमादयोऽष्टौ गुणाः ते हरेर्द्वारपाला नंदादयः ॥२०॥ तस्यैव चतुर्व्यू
होपासनमाह। वासुदेवादिशब्दैः पुरुषः श्रीनारायण एव स्वयं मूर्त्तिभेदे रूपास्य इत्यभिधीयते ॥२१॥
तस्यैवाध्यात्मनि चतुर्व्यूहोपासनमाह। स एव भगवान् विश्वादिशब्दैर्वृत्तिभिर्जाग्रदाद्यवस्थाभिः प

43

अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्मनो हरेः। विष्वक्सेनस्तंत्रमूर्त्तिर्विदितः पार्षदाधिपः॥
नंदादयोऽष्टौ द्वाःस्थाश्च तेऽणिमाद्या हरेर्गुणाः॥२०॥ वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयं॥ दे० २
अनिरुद्ध इति ब्रह्मन् मूर्त्तिव्यूहोऽभिधीयते॥२१॥ स विश्वस्तैजसः प्राज्ञस्तुरीय इति वृत्तिभिः।
अर्थेंद्रियाशयज्ञानैर्भगवान् परिभाव्यते॥२२॥ अंगोपांगायुधाकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयं॥
बिभर्त्ति स्म चतुर्मूर्त्तिर्भगवान् हरिरीश्वरः॥२३॥

रिभाव्यते। तद्वृत्त्युपाधीनाह अर्थो बाह्यः। इंद्रियं मनः। आशयस्तदुभयसंस्कारयुक्तमज्ञानं। ज्ञानं त्रितयसा
क्षितैः ॥२२॥ उक्तचतुर्व्यूहद्वयोपासनेऽपि पूर्वोक्तमंगाद्युपासनमाह। अंगेति। अंगादिभिरुपलक्षितो भग
वान् हरिर्वासुदेवादिचतुर्मूर्त्तिः सन् विश्वादिचतुष्टयं बिभर्त्ति स्म। विश्वादिभावेऽपि तन्नियंतृत्वं तस्य न राम० ४३
जीवत्वमित्याह। विश्वादिचतुष्टयं बिभ्रदपि भगवानीश्वर एवेति ॥२३॥ श्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आकूतीः क्रियाशक्तियुक्तं मन अस्य रथस्याभिव्यक्तिं वहिरभिव्यक्तं रूपं । मुद्रया घतया अर्थक्रियात्मतां ।
वरदाभयदादिरूपत्वं बिभर्ति तत्तन्मुद्रया तथा तथा भावयेदित्यर्थः ॥१६॥ मंडलं देवयजनं देवपूजाभू
मिं डलत्वेन भावयेदित्यर्थः ॥ अंतर्वीक्षू मंडलं वा दीक्षा संस्कार आत्मनः गुरुकृतां मंत्रदीक्षामेव आत्मनस्त
त्पूजायोग्यतां भावयेदित्यर्थः ॥ परिचर्येति भगवतस्तां परिचर्यां स्वस्य सकलपापक्षयायैवंरूपा

नमो निभं नभस्तत्त्वमसिं चर्म्म तमोमयं कालरूपं धनुः शार्ङ्गं तथा कर्म्ममयेषुधिं ॥१५॥ इं
द्रियाणि शरानाहुराकूतीरस्य स्पंदनं ॥ तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिं मुद्रयार्थक्रियात्मतां ॥१६॥
मंडलं देवयजनं दीक्षा संस्कार आत्मनः ॥ परिचर्या भगवत आत्मनो दुरितक्षयः ॥१७॥ भग
वान् भगशब्दार्थं लीलाकमलमुद्वहन् ॥ धर्म्मं यशश्च भगवान् चामरव्यजनेऽभजत् ॥१८॥
आतपत्रं तु वैकुंठं द्विजा धामाकुतोभयं ॥ त्रिवृद्वेदः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति पूरुषं ॥१९॥

भावयेदित्यर्थः ॥१७॥ पर्व्वमासनपद्ममुक्तं । इदानीमंतःस्थं पद्ममाह भगवानिति ॥ भगवच्छब्दार्थं ऐ
श्वर्यादिषाड्गुण्यं ॥१८॥ हे द्विजाः एकवचनांतो वा पाठः ॥ अकुतोभयं वैकुंठं धाम गृहं तमभजत्
यद्वा । वैकुंठस्य विशेषणं अकुतोभयं यद्धामेति ॥ त्रिवृत् ऋग्यजुःसामरूपो वेदः सुपर्णोसि गरुत्मां
स्त्रिवृत्ते शिर इत्यादिमंत्रलिंगात् यज्ञं यज्ञरूपं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥१९॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० मंडलं देवयजनमित्युक्तपावुद्धिमागतः ॥ मूर्त्तिव्यूहप्रसंगेन रविव्यूहोऽनुपक्रान्ते ॥१॥ सुक इति पंचमे
४४ यदाह ॥ तथाऽन्ये च ऋषयो गंधर्वा अप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवा इत्येकैकशो गणाः सप्त त्वा
दिना ॥ सौरः सूर्यसंबंधी सप्तानां गणः ॥२७॥ तेषां सप्तानां अधीश्वरैः तन्नन्नातिभिः ॥ तत्तन्मासाधिकृतसूर्ये

44 शौनक उवाच ॥ शुको यदाह भगवान् विष्णुराताय सप्त वै ॥ सौरो गणो मासि मासि नाना वसति
सप्तकः ॥२७॥ तेषां नामानि कर्माणि संयुक्तानामधीश्वरैः ॥ ब्रूहि नः श्रद्दधानानां व्यूहं सूर्यात्म
नो हरेः ॥२८॥ सूत उवाच ॥ अनाद्यविद्यया विष्णोरात्मनः सर्वदेहिनां ॥ निर्मितो लोकतंत्रोऽयं लो
केषु परिवर्त्तते ॥२९॥ एक एव हि लोकानां सूर्य आत्मादिकृद्धरिः ॥ सर्ववेदक्रियामूलं ऋषिभि
र्बहुधोदितः ॥३०॥

र्व्यूहं विभागं ॥२८॥ तत्र तावद्व्यूहं निरूपयितुं प्रथमं सूर्यस्वरूपमाह ॥ अनाद्यविद्यया मायया अयं सू
र्यः लोकतंत्रः लोकयात्राप्रवर्त्तकः ॥२९॥ अतस्तस्य क्रियाभेदोपाधिकमेव नानात्वं न स्वत इत्याह ॥ एक एवे
ति ॥ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति श्रुतेः ॥ जगदात्मा ॥ आदिकृत् साधिकर्त्ता हरिरेव सूर्यः स च सर्वासां राम०
वेदोक्तक्रियाणां मूलं सन् तेनोपाधिना बहुधोक्तः ॥३०॥ ४४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्य ब्रह्मादित्रिमूर्त्तितामाह॥ द्विजऋषभेति॥ स एष एव भगवान्॥ ब्रह्मयोनिर्वेदस्य कारणमित्यादि हेतु
त्रयं॥ वस्तुतो भेदाभावेऽपि च स्वगतमायया सृ॥ जति हरति पाति इति कृत्वा आख्यया ब्रह्मादिरूपया
अनावृतात्मः॥ अनावृतज्ञानोऽपि विवृत इव भिन्न इव निरुक्तः॥ शास्त्रेषु न तु भिन्नः अत्र विद्वदनुभवं प्रमा
णयति॥ यतस्तत्परैरात्मत्वेनैव लभ्यत इति॥२४॥ यस्येदमुपासनमुक्तं तं श्रीकृष्णं प्रार्थयते॥ कृष्णसख

द्विजऋषभ स एष ब्रह्मयोनिः स्वयंदृक् स्वमहिमपरिपूर्णो मायया च स्वयैतत्॥ सृजति हर
ति पातीत्याख्ययाऽनावृताक्षो विवृत इव निरुक्तस्तत्परैरात्मलभ्यः॥२४॥ श्रीकृष्ण कृष्णस-
ख वृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनाऽनपवर्गवीर्य॥ गोविंद गोपवनिताव्रजभृत्यगीत
तीर्थश्रवः श्रवणमंगल पाहि भृत्यान्॥२५॥ य इदं कल्य उत्थाय महापुरुषलक्षणं॥ तच्चित्तः प्र
यतो जप्त्वा ब्रह्म वेद गुहाशयं॥२६॥

अर्जुनस्य सखो वृष्णिश्रेष्ठ॥ अवनिद्रुहो ये राजन्याः तेषां वंशस्य दहन अनपवर्गं अक्षीणं वीर्यं
यस्य॥ गोपवनितानां व्रजाः समूहाः भृत्या नारदादयः॥ तैर्गीतं तीर्थभूतं श्रवः कीर्त्तिर्यस्य श्रवणमेव मं
गलं यस्य॥२५॥ तज्जपमात्रस्यापि ब्रह्मज्ञानफलमित्याह॥ य इति॥ कल्ये उषःकाले यस्तच्चित्तः प्र
यतः शुचिस्सन् जप्त्वा गुहाशयं हृदिस्थं ब्रह्म पश्यति॥२६॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham.

भा० द्वा० ४५ इडः इडैर्यः विश्वावसुर्गंधर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रो नागः । वर्यो राक्षस इति स्वयमेव व्याख्यातं नभोमासं श्रावणं ॥
३७ ॥ विवस्वान्सूर्यः उग्रसेनो गंधर्वः ॥ व्याघ्रो राक्षसः ॥ आसारणो यक्षः ॥ शंखपालो नागः । नभस्याख्यं भाद्रपदं
३८ ॥ धनंजयो नागः वातो राक्षसः ॥ सुषेणो गंधर्वः सुरुचिर्यक्षः तपोमासं माघं ॥ मासक्रमातिलंघनं कोमोक्ता

इडो विश्वावसुः श्रोता एलापत्रस्तथाङ्गिराः ॥ प्रम्लोचा राक्षसो वर्यो नभोमासं नयन्त्यमी ॥ ३७ ॥ विव-
स्वानुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः ॥ अनुम्लोचा शंखपालो नभस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ३८ ॥ पू-
षा धनंजयो वातः सुषेणः सुरुचिस्तथा ॥ घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयन्त्यमी ॥ ३९ ॥
ऋतुर्वर्चा भरद्वाजः पर्जन्यः सेनजित्तथा ॥ विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ४० ॥ अथांशुः
कश्यपस्तार्क्ष्य ऋतसेनस्तथोर्वशी ॥ विद्युच्छत्रुर्महाशंखः सहोमासं नयन्त्यमी ॥ ४१ ॥ भगः स्फूर्जो-
ऽरिष्टनेमिरूर्ण आयुश्च पञ्चमः ॥ कर्कोटकः पूर्वचित्तिः पुष्यमासं नयन्त्यमी ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

दिक्रमानुसारेण वैलवेतु मासक्रमेणोक्तिः ॥ कचिन्नामव्यत्ययस्तु कल्पभेदेनेति ज्ञेयं ॥ ३९ ॥ ऋतुर्यक्षः वर्चा
राक्षसः पर्जन्यः सूर्यः सेनजिदप्सराः ॥ विश्वो गंधर्वः ऐरावतो नागः ॥ तपस्याख्यं फाल्गुनं ॥ ४० ॥ अंशुः सू-
र्यः अंश इति वा पाठः तार्क्ष्यो यक्षः ॥ ऋतसेनो गंधर्वः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महाशंखो नागः सहोमासं मार्गशी-
र्षं ॥ ४१ ॥ भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः ॥ अरिष्टनेमिर्गंधर्वः ॥ ऊर्णो यक्षः ॥ आयुरप्सराः ककर्कोटको नागः ॥ ४२ ॥ राम

45

राम० ४५ पुष्पमासं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कालरूपधारिणो हरेर्द्वादशादित्यरूपभेदं क्रियोपाधिकं दर्शयितुं प्रथमं सर्वकर्मप्रवृत्तये मायाकृतं न
वधा भेदमाह। काल इति। कालः प्रातरादिः देशः समादिः क्रियाश्च अनुष्ठानं कर्त्ता ब्राह्मणादिः क
रणं स्रुगादि कार्यं यागादि आगमः मंत्रादिः द्रव्यं व्रीह्यादि फलं स्वर्गादि ॥३१॥ तत्र च कालरूपधारी भ

कालो देशः क्रिया कर्त्ता करणं कार्यमागमः॥ द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन्नवधोक्तो ऽजया हरिः॥३१॥
मध्वादिषु द्वादशसु भगवान् कालरूपधृक्॥ लोकतंत्राय चरति पृथग् द्वादशभिर्गणैः॥३२॥
ता धाता कृतस्थली हेतिर्वासुकी रथकृन्मुने॥ पुलस्त्यस्तुंबुरुरिति मधुमासं नयंत्यमी॥३३॥ अर्य
मा पुलहो ऽथौजाः प्रहेतिः पुंजिकस्थली॥ नारदः कच्छनीरश्च नयंत्येते स्म माधवं॥३४॥ मित्रो ऽ
त्रिः पौरुषेयो ऽथ तक्षको मेनका हहाः॥ रथस्वन इति ह्येते शुक्रमासं नयंत्यमी॥३५॥ व
सिष्ठो वरुणो रंभा सहजन्यस्तथा हुहुः॥ शुक्रश्चित्रस्वनश्चैव शुचिमासं नयंत्यमी॥३६॥

गवान् पृथक् चरति। मध्वादिषु चैत्रादिषु लोकतंत्राय लोकयात्रानिर्वाहाय॥३२॥ तानेव गणानाह धा
तेति द्वादशभिः। धाता सूर्यः कृतस्थली अप्सराः हेती राक्षसः वासुकिर्नागः॥ रथकृत् यक्षः पुलस्त्य ऋषिः
तुंबुरुर्गंधर्वः नयंति अनुवर्त्तयंति॥३३॥ अथौजा यक्षः प्रहेती राक्षसः॥ नारदो गंधर्वः कच्छनीरो नागः॥ माध
वं वैशाखं॥३४॥ मित्रः सूर्यः पौरुषेयो राक्षसः रथस्वनो यक्षः शुक्रमासं ज्येष्ठं॥३५॥ वरुणः सूर्यः सहज
न्यो यक्षः शुक्रो नागः चित्रस्वनो राक्षसः शुचिमासं
घाट॥३६॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा० तेषांपृथक्कर्माणिनिरूपयतिद्वादशस्वपीतित्रिभिः ॥ असौदेवः सूर्यः षड्भिः गंधर्वादिभिः अस्यजनस्य
४६ समंताच्चरन्नस्त्रभामतिंतनुते शायत्र्यर्थोऽनेनसूचितः ॥ ४६ ॥ तल्लिंगैः सूर्यप्रकाशकैः ॥ ४७ ॥ उन्नह्यं

द्वादशस्वपिमासेषुदेवोऽसौषड्भिरस्यवै ॥ चरन्समंतात्तनुतेपरत्रेहचसन्मतिं ॥ ४६ ॥
सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिंगैरृषयः संस्तुवंत्यमुं ॥ गंधर्वास्तंप्रगायंतिनृत्यंत्यप्सरसोऽग्रतः ॥ ४७ ॥
उन्नह्यंतिरथंनागाग्रामण्योरथयोजकाः ॥ चोदयंतिरथंपृष्ठेनैरृतावलशालिनः ॥ ४८ ॥ वा
लखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोमलाः ॥ पुरतोऽभिमुखंयांतिस्तुवंतिस्तुतिभिर्विभुं ॥ ४९ ॥
एवंह्यनादिनिधनोभगवान्हरिरीश्वरः ॥ कल्पेकल्पेस्वमात्मानंव्यूह्यलोकानवत्यजः ॥ ५० ॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ राम ॥

तिरुद्वंवध्नंतिग्रामण्योयक्षाः नैरृताः राक्षसाः ॥ ४८ ॥ किंचवालखिल्याइति ॥ एतेप्रतिमासंतएवविभु
र्मुर्यो ॥ ४९ ॥ व्यूह्यविभज्य ॥ ५० ॥ इतिद्वादशस्कंधेएकादशः ॥ ११ ॥ राम

राम० ४६ः

ऋचीकतनयोजमदग्निः कंबलाश्वोनागः ब्रह्मापेतोराक्षसः॥ शतजितयक्षः धृतराष्ट्रोगंधर्वः इषंभराः आश्विनपालकाः॥४३
विष्णुरादित्यः अश्वतरोनागः सूर्यवर्चागंधर्वः॥ सत्यजित्यक्षः मखापेतोराक्षसः ऊर्ज्जमासंकार्त्तिकं॥४४॥ एतेचादि
त्याद्यः कौर्मे विभेजेप्रोक्ताः॥ धाताऽर्यमाचमित्रश्चवरुणश्चेंद्र एवच विवस्वानथपूषाचपर्जन्यश्चांशुरेवच भगस्त्व
ष्टाचविष्णुश्च आदित्याद्वादशस्मृताः॥१॥ पुलस्त्यः पुलहश्चात्रिर्वशिष्ठोथांगिराभृगुः॥ गौतमोथभरद्वाजः कश्यपः
क्रतुरेवच जमदग्निःकौशिकश्चमुनयोब्रह्मवादिनाः॥२॥ रथकृच्चोऽरिष्टनेमिर्ग्रामणीश्चरथस्वनः रथचित्रस्वनः।

जमदग्निः

त्वष्टाऽर्चीकतनयः कंबलाश्वस्तिलोत्तमा॥ ब्रह्मापेतोऽथशतजित्धृतराष्ट्रइषंभराः॥४३॥ विष्णुरश्व
तरोरंभासूर्यवर्चाश्चसत्यजित॥ विश्वामित्रोमखापेतऊर्ज्जेमासंनयंत्यमी॥४४॥ एताभगवतोविष्णो
रादित्यस्यविभूतयः॥ स्मरतांसंध्ययोर्नॄणांहरंत्यंहोदिनेदिने॥४५॥ कार्त्तिके

श्रोता अरुणःसेनजित्तथाताऽर्क्ष्यश्चारि
ष्टनेमिश्चक्षतजित्सत्यजित्तथा॥ एतेयक्षाअत्यदेतिः प्रहेतिश्चपौरुषेयोवधस्तथावर्योव्याघ्रस्तथापश्चात्
वासुर्विद्युद्दिवाकरः॥ ब्रह्मापेतश्चविप्रेंद्रयज्ञापेतश्चराक्षसाः वासुकिःकच्छनीरश्चतक्षकःसर्पपुंगवः एला
पत्रःशंखपालस्तथैरावतसंज्ञितः॥ धनंजयोमहापद्मस्तथाकर्कोटकोद्विजाः कंबलोऽश्वतरश्चैवचवहंत्ये
वंयथाक्रमं॥ तुंबुरुर्नारदोहाहाहूहूर्विश्वावसुस्तथा॥ उग्रसेनोवसुरुचिर्विश्वावसुरथापरः॥ चित्रसेनस्तथो
र्णायुर्धृतराष्ट्रोद्विजोत्तमा॥ सूर्यवर्चाद्वादशैतेगंधर्वागायतांवराः॥ कृतस्थलाप्सरोवर्यातथाऽन्यापुंजिक
स्थली॥ मेनकासहजन्याचप्रम्लोचाचद्विजोत्तमाः अनुम्लोचाघृताचीचविश्वाचीचोर्वशीतथा॥ अन्याच

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंसामान्यतोनिरूप्येदानींद्वादशस्कंधप्रकरणार्थाननुक्रामति परीक्षितमुपाख्यानंपरीक्षिज्जन्मादितःत्रयसा
वायनारदाख्यानंच॥५॥ब्रह्मर्षेर्ब्रह्मणोतमस्य॥इतिप्रथमस्कंधार्थः॥६॥उत्क्रांतिरर्चिरादिगतिःप्राधानि

पारीक्षितमुपाख्यानंनारदाख्यानमेवच॥५॥प्रायोपवेशोराजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः
शुकस्यचैवब्रह्मर्षेःसंवादश्चपरीक्षितः॥६॥योगधारणयोत्क्रांतिःसंवादोनारदाजयोः
अवतारानुगीतंचसर्गःप्राधानिकोऽग्रतः॥७॥विदुरोद्धवसंवादःक्षत्तमैत्रेययोस्ततः
[illegible]पुराणसंहिताप्रश्नोमहापुरुषसंस्थितिः॥८॥ततःप्रा
कृतिकःसर्गःसप्तवैकृतिकाश्चये॥ततोब्रह्मांडसंभूतिर्वैराजःपुरुषोयतः॥९॥
कालस्यस्थूलसूक्ष्मस्यगतिःपद्मसमुद्भवः॥भुवउद्धारणेऽम्भोधौहिरण्याक्षवधोयथा॥१०॥
ऊर्द्ध्वतिर्यगवीक्सर्गोरुद्रसर्गस्तथैवच॥अर्द्धनारीनरस्याथयतःस्वायंभुवोमनुः॥११॥

कः प्रधानकार्यविराड्रूपः॥अग्रतःआदितःमहदादिक्रमेणोत्पत्तिः॥इतिद्वितीयार्थः॥७॥महापुरुषस्यसं
स्थितिःप्रलयेतस्मिन्नवस्थानं॥८॥प्राकृतिकःप्रकृतिभवोगुणक्षोभरूपः वैकृतिकामहदादयः
चकाराद्दैकारिकाश्चये॥तयोस्तेषांचसर्गः॥९॥गतिस्वरूपंउद्धारणेउद्धरणे॥१०॥अर्द्धाभ्यांनारीचनरश्चत
स्य॥११॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्वादशेतुपुराणोक्तसर्वार्थानुक्रमःकृतः॥ प्रथमस्कंधमारभ्यप्राधान्येनसमासतः॥ नदेवमस्मिन्पुराणोक्ता
नर्थान्संक्षेपतोवर्णयिष्यन्धर्मादीन्प्रणमति॥ नमइति॥ महतेहरिभक्तिलक्षणाय॥ ब्राह्मणेभ्यःब्रा
ह्मणान्॥ सनातनान्॥ धर्मान्नित्यमुपलक्षणंपुराणोक्तार्थानां॥१॥ पुरुषैरुचितंश्रवणादियोग्यं॥२॥ एतत्प्र
पंचयति॥ अत्रेति॥ भगवानैश्वर्यादिषड्गुणःसाक्षात्कीर्तितइतिदेवताकांडार्थः॥३॥ ब्रह्मकांडार्थमाह

विप्रा सूतउवाच॥ नमोधर्मायमहतेनमःकृष्णायवेधसे॥ ब्राह्मणेभ्योनमस्कृत्यधर्मान्वक्ष्ये
सनातनान्॥१॥ एतद्वःकथितंविप्रोविष्णोश्चरितमद्भुतं॥ भवद्भिर्यदहंपृष्टोनराणांपुरुषोचि
तं॥२॥ अत्रसंकीर्तितःसाक्षात्सर्वपापहरोहरिः॥ नारायणोहृषीकेशोभगवान्सात्व
तांपतिः॥३॥ अत्रब्रह्मपरंगुह्यंजगतःप्रभवाप्ययं॥ ज्ञानंचतदुपाख्यानंप्रोक्तंविज्ञा
नसंयुतं॥४॥ भक्तियोगःसमाख्यातोवैराग्यंचतदाश्रयं॥ राम ॥

अत्रब्रह्मेतिगुह्यंनिर्गुणंप्रभवाप्ययं॥ प्रभवत्यस्मादितिप्रभवं॥ अप्येत्यस्मिन्नित्यप्ययंतच्चतच्च
अनेनाश्रयशब्दार्थोदर्शितः॥ विज्ञानसंयुतंअपरोक्षज्ञानपर्यंतज्ञानं॥ तदुपाख्यानंतत्ज्ञानमुपा
ख्यायतेप्रकाश्यतेयेनचतत्ज्ञानसाधनमित्यर्थः॥४॥ कर्मकांडार्थमाह॥ भक्तियोगश्चसाध्यसाध
नरूपः॥ तदाश्रयभक्तियोगेननिष्पादितं॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा०द्वा० २०।नवमार्थमाह राजवंशेति।२१।सोमवंशादिभृतस्यैलस्य चरितं।२२।२३।२४।२५।तत्सुतस्य भीष्मस्य।२७।दश

४८

कौर्म्यंमात्स्यंनारसिंहंवामनंचजगत्पतेः।क्षीरोदमथनंतद्वदमृतार्थेदिवौकसां।२०।देवासुरमहायुद्धं
राजवंशानुकीर्त्तनं।इक्ष्वाकुजन्मतद्वंशःसुद्युम्नस्यमहात्मनः।२१।इलोपाख्यानमत्रोक्तंतारोपाख्या
नमेवच।सूर्यवंशानुकथनंशशादाद्यानृगादयः।२२।सौकन्यंचाथशर्यातेःककुत्स्थस्यचधी
मतः।खट्वांगस्य[illegible]चमांधातुःसौभरेःसगरस्यच।२३।रामस्यकोशलेंद्रस्यचरितंकिल्बिषापहं।नि
मेरंगपरित्यागोजनकानांचसंभवः।२४।रामस्यभार्गवेंद्रस्यनिःक्षत्रीकरणंभुवः।लस्य[illegible]सोमवं ऐ
शस्यययातेर्नहुषस्यच।२५।दौष्यंतेर्भरतस्यापिशंतनोस्तत्सुतस्यच।ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्ययदो
र्वंशोनुकीर्त्तितः।२६।यत्रावतीर्णोभगवान्कृष्णाख्योजगदीश्वरः।वसुदेवगृहेजन्मततोवृद्धि
श्चगोकुले।२७।तस्यकर्माण्यपाराणिकीर्त्तितान्यसुरद्विषः।पूतनाऽसुपयःपानंशकटोत्पाटनंशि
शोः।२८।तृणावर्त्तस्यनिःपेषस्तथैवबकवत्सयोः।धेनुकस्यसहभ्रातुःप्रलंबस्यचसंक्षयः।२९।
गोपानांचपरित्राणंदावाग्नेःपरिसर्पतः।दमनंकालियस्याहेर्महाहेर्नंदमोक्षणं।३०।व्रतचर्या
तुकन्यानांयत्रतुष्टोऽच्युतोव्रतैः।प्रसादोयज्ञपत्नीभ्योविप्राणांचानुतापनं।३१।रामरामरा

मार्थमाह।तस्यकर्माणीति।पूतनाया असुहितस्यस्तन्यपयसः पानं।२८।सहभ्रातुः ससखस्य।२९।३०।३१। रामः ४८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संतानोधर्मपत्नीनामितिनवब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यस्यनंतरंद्रष्टव्यं॥१२॥१३॥चतुर्थस्कंधार्थमाह॥नवब्रह्माणांम
रीच्यादीनांसमुत्पत्तिःसंतानः॥१४॥पंचमस्कंधार्थमाह॥ततःप्रैयव्रतंप्रियव्रतचरितं॥१५॥द्वीपाद्युपवर्णं

शतरूपाचयास्त्रीणामाद्या[illegible]प्रकृतिरुत्तमा॥संतानोधर्मपत्नीनांकर्दमस्यप्रजापतेः॥१२॥अव
तारोहरिदेवस्यकपिलस्यमहात्मनः॥देवहूत्याश्चसंवादःकपिलेनचधीमता॥१३॥नवब्रह्मसमु
त्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशनं॥ध्रुवस्यचरितंपश्चात्पृथोःप्राचीनबर्हिषः॥१४॥नारदस्यचसंवादस्त
तःप्रैयव्रतंद्विजनाभेस्ततोनुचरितमृषभस्यभरतस्यच॥१५॥ततोद्वीपसमुद्राद्रिवर्षनद्युप
वर्णनं॥ज्योतिश्चक्रस्यसंस्थानंपातालनरकस्थितिः॥१६॥दक्षजन्मप्रचेतोभ्यस्तत्पुत्रीणांचसं
ततिः॥यतोदेवासुरनरास्तिर्यङ्मृगखगादयः॥१७॥त्वाष्ट्रस्यजन्मनिधनंपुत्रयोश्चदितेर्द्विजाः॥
से दैत्येश्वरस्यचरितंप्रह्लादस्यमहात्मनः॥१८॥मन्वंतरानुचरितंगजेंद्रस्यविमोक्षणं॥मन्वंतराव
ताराश्चविष्णोर्हयशिरादयः॥१९॥

नंप्रथमंसंक्षेपतः ततोद्वीपादीनांयेगिरयोनद्यश्चतेषामुप
वर्णनं॥पातालनरकादीनांचस्थितिः॥अनेनैवनरकनिवर्तकमजामिलोपाख्यानंगृहीतंततः॥
पराचीनं॥१६॥षष्ठार्थमाहदक्षजन्मेति॥१७॥सप्तमार्थमाह॥पुत्रयोश्चेति॥१८॥अष्टमार्थमाहम
न्वंतरानुचरितमिति॥कचित्कस्यचिदनुक्तिःपुरुक्तमोक्तिश्चभक्तिरसानुकूलत्वेनेतिद्रष्टव्यं॥१९॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

देहत्यागश्च राजर्षेर्विष्णुदत्तस्य धीमतः ॥ शाखाप्रणयनमृषेर्मार्कंडेयस्य सत्कथा ॥४२

भा० द्वा० मर्त्यपरित्यागः मनुष्यत्वस्यांतर्द्धानं ॥४२॥ द्वादशार्थमाह ॥ युगेति ॥ युगलक्षणां तदनुरूपा वृत्तिश्चेत्यर्थः त्रिविधा
४९ प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या चेति ॥४३॥ त्रयोदशस्य सर्गस्य च विन्यासः इत्यर्थः ॥४४॥ इति चोक्तमिति चका
रादन्यपि ॥ वः युष्माभिरिह यत्पृष्टोऽस्मि तदुक्तमिति ॥ किमेवं नानार्थकथनेनेत्यत आह ॥ लीलेति सर्वतः त्र

यत्रात्मविद्या त्वखिला प्रोक्ता धर्मो विनिर्णयः ॥ ततो मर्त्यपरित्याग आत्मयोगानुभावतः ॥४२॥
युगलक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणामुपप्लवः ॥ चतुर्विधश्च प्रलय उत्पत्तिस्त्रिविधा तथा ॥ महापुरुष वि
न्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः ॥४५॥ इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठा यत्पृष्टोऽहमिहास्मि वः ॥ लीलावतारकर्मा
49 णि कीर्तितानीह सर्वतः ॥४५॥ पतितः स्खलितो वार्त्तः क्षुत्त्वा वा विवशोऽब्रुवन् ॥ हरये नम इत्यु
च्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ॥४६॥ संकीर्त्यमानो भगवाननंतः श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसां ॥ प्रवि
श्य चित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥४७॥

द्यर्थकीर्त्तनद्वारेणोत्पर्थः ॥४५॥ तत्कीर्त्तनेनापि किमित्यपेक्षायां तत्फलमाह द्वाभ्यां ॥ पतितः कूपादिषु स्ख
लितः सोपानादिषु आर्त्तः दुःखितः क्षुत्वा क्षुतं कृत्वा विवशोऽपि ॥४६॥ संकीर्त्यमानः यद्वा श्रुतोऽनुभावोय
स्य सः पुंसां चित्तं प्रविश्य निःशेषं दुःखं विधुनोतीति ॥ हीति सतामनुभवं प्रमाणयति ॥ अर्को गिरिगु रा०म०
हादिध्वांतं न निवर्त्तयतीत्यपरितोषाद्दृष्टांतांतरमाह ॥ अतिवातोऽभ्रमिवेति ॥४७॥ ॥ ४९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यज्ञाभिषेकं यज्ञःपत्न्याश्चाभिषेकश्च तयोर्द्वैद्वैकं ॥३२॥३६॥ द्विषतःशत्रून्प्रमथ्य ॥३७॥३८॥ येचशंवरास्तेषां ॥३९

गोवर्द्धनोद्धरणंचशक्रस्यसुरभेरथ ॥ यज्ञाभिषेकंकृष्णस्यस्त्रीभिःक्रीडाचरात्रिषु ॥३२॥ शंखचूडस्य

दुर्बुद्धेर्वधोऽरिष्टस्यकेशिनः ॥ अक्रूरागमनंपश्चात्तस्यानरामकृष्णयोः ॥३३॥ व्रजस्त्रीणांविलाप

पश्चमथुरालोकनंततः ॥ गजमुष्टिकचाणूरकंसादीनांचयोवधः ॥ मृतस्यानयनंसूनोःपुनःसांदीप

नेर्गुरोः ॥३४॥ मथुरायांनिवसतायदुचक्रस्यप्रियं ॥ कृतमुद्धवरामाभ्यांयुतेनहरिणाद्विजाः ॥३५

जरासंधसमानीतसैन्यस्यबहुशोवधः ॥ घातनंयवनेंद्रस्यकुशस्थल्यांनिवेशनं ॥३६॥ आदानंपारि

जातस्यसुधर्मायाःसुरालयात् ॥ रुक्मिण्याहरणंयुद्धेप्रमथ्यद्विषतोहरेः ॥३७॥ हरस्यजृंभणंयु

द्धेबाणस्यभुजकृंतनं ॥ प्राग्ज्योतिषपतिंहत्वाकन्यायाहरणंचयत् ॥३८॥ चैद्यपौंड्रकशाल्वानां

दंतवक्त्रस्यदुर्मतेः ॥ शंवरोद्विविदःपीठोमुरःपंचजनादयः ॥३९॥ महात्म्यंचवधस्तेषांवाराण

स्याश्चदाहनं ॥ भारावतारणंभूमेर्निमित्तीकृत्यपांडवान् ॥४०॥ [redacted] ॥ [redacted] ॥४१॥

माहात्म्यंप्रभाव ॥४०॥ एकादशार्थमाह ॥ विप्रशापेति ॥ धर्मविनिर्णयः ॥ वर्णाश्रमधर्मनिश्चयः ॥४१॥ राम

विप्रशापापदेशेनसंहारस्वकुलस्यच ॥ उद्धवस्यचसंवादोवासुदेवस्यचाद्भुतः ॥ ॥१॥

विप्रशापापदेशेनसंहारःस्वकुलस्यच

उद्धवस्यचसंवादोवासुदेवस्यचाद्भुतः ॥४१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदानींज्ञानकर्म्मादरादपिभगवत्कीर्त्तनादिष्वेवादरःकर्त्तव्यइत्याह॥ नैःकर्म्यंब्रह्मतत्प्रकाशकंयत्ज्ञानंय
तोनिरंजनंउपाधिनिवर्त्तकंतदप्यच्युतभक्तिवर्जितंचेत्नशोभतेनापरोक्षपर्यंतंभवतीत्यर्थः॥ ईश्वरेणाचे
दर्पितंतर्हियदनुत्तमंसर्वोत्तममपिकर्म्म॥ तदपिपुनःकुतःशोभते यतःशश्वत्साधनकालेफलकालेच
अभद्रंदुःखात्मकं॥५॥ किंच वर्णाश्रमाचारादिषुयःपरोमहान्परिश्रमःसयशोयुक्तायांश्रियामेव की

50

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनं॥ कुतःपुनःशश्वदभद्रमीश्वरेनचा
र्पितंकर्म्मयदप्यनुत्तमं॥५२॥ यशःश्रियामेवपरिश्रमःपरोवर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु॥ अवि
स्मृतिःश्रीधरपादपद्मयोर्गुणानुवादःश्रवणादिभिर्हरेः॥५३॥ अविस्मृतिःकृष्णपदारविंद
योःक्षिणोत्यभद्राणिशमंतनोतिच॥ सत्वस्यशुद्धिंपरमात्मभक्तिंज्ञानंचविज्ञानविरागयुक्तं॥५४॥
यूयंद्विजाग्र्यावतभूरिभागायच्छश्वदात्मन्यखिलात्मभूतं॥ नारायणंदेवमदेवमीशमजस्रभा
वाभजताविवेश्य॥५५॥

र्तिःसंपत्तिश्चकेवलंनपरःपुरुषार्थइत्यर्थः॥ गुणानुवादादिभिस्तुश्रीधरपादप
द्मयोरविस्मृतिर्भवति॥५३॥ ततःकिमतआह॥ अविस्मृतिरितिक्षिणोतिनाशयति॥५४॥ अथेदानींश्रोतॄ
नामात्मानंचाभिनंदयन्नाह॥ यूयमितिद्वाभ्यां हेद्विजाग्र्याःयद्यस्मात्आत्मन्यंतःकरणेश्रीनारायणंआवि
वेश्यशश्वद्भजतसंभावनायांलोट्॥ अतोभूरिभागाःबहुपुण्याःकथंभूतं॥ अखिलात्मभूतंसर्वांतर्यामि

न। अनेनएवदेवंसर्वोपास्यं॥ अदेवंनरदेवोऽन्योयस्यतं
कुतःईशंयद्वायस्मात्॥ यूयंभूरिभागाःनपत्न्यादिस्त
पन्नाःनतोनारायणंभजतेतिविधिः॥५५॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हरिकीर्त्तनमेवमहाफलंतद्व्यतिरिक्तंसर्वंमिथ्यालापमात्रमितिप्रपंचयति॥ मृषागिरइतिचतुर्भिः मृषागिरः
मिथ्यावाचः असतीः असत्यः असतांकथाऽऽश्रयासुताः यत्यासु उत्तमश्लोकस्ययशोऽनुगीयतइतियत्त
देवसत्यंतदेवहिमंगलंउदहृइतिहर्षंभगवद्गुणानामस्फुदयोयस्मात्तन्नत्त॥४८॥नवंनवंयथाभवति॥त
थारुचिरंरुचिप्रदंमहानुत्सवोयस्मात्॥४९॥चित्राणिपदानियस्मिन्तदपि॥जगत्पवित्रयतीतितथा

मृषागिरस्ताह्यसतीरसत्कथा न कथ्यते यद्भगवानधोक्षजः॥ तदेव सत्यं तदु हैव मंगलं तदेव पुण्यं
भगवद्गुणोदयं॥४८॥ तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवं तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवं॥ तदेव शोकार्णवशो
षणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते॥४९॥ न तद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं यदि
वक्ति कर्हिचित्॥ तद्ध्वांक्षतीर्थं न तु हंससेवितं यत्राऽच्युतस्तत्र हि साधवो मताः॥५०॥ स
वाग्विसर्गो जनताघसंप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि॥ नामान्यनंतस्य यशोऽङ्कितानि
यत्शृण्वंति गायंति गृणंति साधवः॥५१॥

तद्धरेर्यशोनप्रगृणीतनवर्णयेत् तद्वचः ध्वांक्षती
र्थंकाकतुल्यंनराणांरतिस्थानंनतुहंसैस्त्तोनिभिः सेवितं॥तत्रहेतुः॥यत्रेति॥५०॥सवाग्विसर्गः सए
ववाचःप्रयोगः जनताघसंप्लवः जनसमहाघनाशकः॥यद्यस्मात्तान्येव अन्यैः कीर्त्यमानानिश्रुः
एवंति॥ श्रोतरिसतिगायंतिनोचेत्स्वयमेवगृणंति॥५१॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० द्वा०
५१

अस्य पुराणस्यैवं प्रभावातिरेके कारणमाह॥ कलिमलानां संहृतिं॥ सम्यग्हृतं कालयति विनाशयतीति तथा॥ इत
रत्र शास्त्रांतरे॥ ६५॥ शास्त्रप्रतिपादितं भगवंतं नमस्करोति॥ तमिति द्वाभ्यां॥ जगदुदयस्थितिसंयमात्मने
रजआदयः शक्तयो यस्य तं रूपतिभिर्द्देवैरपि दुरवसित अज्ञातः स्तवः स्तोत्रं यस्य तं॥ ६६॥ उपचिता

कलिमलसंहृतिकालनोऽखिलेशो हरिरितरत्र न गीयते त्वभीक्ष्णं॥ इह तु पुनर्भगवानशेषमूर्त्तिः
परिपठितोऽनुपदं कथाप्रसंगैः॥ ६५॥ तमहमजमनंतमात्मतत्वं जगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिं
द्युपतिभिरजशक्रशंकराद्यैर्दुरवसितस्तवमच्युतं नतोऽस्मि॥ ६६॥ उपचितनवशक्तिभिः
स्व आत्मन्युपरचितस्थिरजंगमालयाय॥ भगवते उपलब्धिमात्रधाम्ने सुरऋषभाय नमः सना
तनाय॥ ६७॥ स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्युदस्तान्यभावोप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयं
व्यतनुत कृपया यस्तत्वदीपं पुराणं तमखिलवृजिनघ्नं व्याससूनुं नतोऽस्मि॥ ६८॥ इति श्रीभाग
वते महापुराणे द्वादशे द्वादशः॥ १२॥

भिः उपचिताभिर्नवशक्तिभिः प्रकृतिपुरुषमहदहंकारतन्मात्ररूपाभिः॥ स्व आत्मन्येवोपरचितं स्थिरं जंगमं चालयो यस्य तस्मै भगवते॥ ६७॥ श्रीगुरुं नमस्करोति
स्वसुखेनैव निभृतं पूर्णं चेतो यस्य सः तेनैव व्युदस्तोऽन्यस्मिन्भावो यस्य तथाभूतोपि अजितस्य रुचिराभि
र्लीलाभिराकृष्टः सारः स्वसुखगतं स्थैर्यं यस्य सः॥ तत्वदीपं परमार्थप्रकाशकं श्रीभागवतं यो व्यत राम०
५१

CC-0, Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मेमयाश्रुतं ॥ ५६ ॥ एवं पुराणकीर्त्तनादिफलं प्रपंचयितुमाह ॥ एतद्वइत्यष्टभिः ॥ ५७ ॥ यामंत्राणां चेत्यर्थः ॥ आत्मान

अहं च संस्मारित आत्मतत्त्वं श्रुतं पुरा मे परमर्षिवक्त्रात् ॥ प्रायोपवेशे नृपतेः परिक्षितुः सदस्य
र्षीणां महतां च शृण्वतां ॥ ५६ ॥ एतद्वः कथितं विप्राः कथनीयोरुकर्मणः ॥ माहात्म्यं वासुदेवस्य स
र्वाशुभविनाशनं ॥ ५७ ॥ य एवं श्रावयेन्नित्यं यामक्षणमनन्यधीः ॥ श्रद्धावान्योनुशृणुयात्पुनात्या
त्मानमेव सः ॥ ५८ ॥ द्वादश्यामेकादश्यां वा शृण्वन्नायुष्यवान्भवेत् ॥ पठत्यनश्नन्प्रयतस्ततो भ
वत्यपातकी ॥ ५९ ॥ पुष्करे मथुरायां च द्वारवत्यां यतात्मवान् ॥ उपोष्य संहितामेतां पठित्वा मु
च्यते भयात् ॥ ६० ॥ देवता मुनयः सिद्धाः पितरो मनवो नृपाः ॥ यच्छंति कामान्गृणतः शृण्वतो य
स्य कीर्त्तनात् ॥ ६१ ॥ ऋचो यजूंषि सामानि द्विजोऽधीत्यानुविंदते ॥ मधुकुल्याः घृतकुल्याः पयःकु
ल्याश्च तत्फलं ॥ ६२ ॥ पुराणसंहितामेतामधीत्य प्रयतो द्विजः ॥ प्रोक्तं भगवता यत्तु तत्पदं परमं व्रजे
त् ॥ ६३ ॥ विप्रोऽधीत्याप्नुयात्प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलां ॥ वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुध्येत पातकात् ॥ ६४ ॥

मेव साक्षात्पुनाति न तु स्नानादिवद्देहमात्रं ॥ ५८ ॥ ६१ ॥ ऋगाद्यधीत्य द्विजो मधुकुल्यादि यदनुविंदते न तत्फलमे
तां पठित्वाऽनुविंदत इति ॥ ६२ ॥ किंच प्रोक्तमिति ॥ ६३ ॥ राजन्य उदधिमेखलां पृथ्वीं संधिरार्षः ॥ ६४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्रयोविंशतत्त्रयोविंशतिचतुर्विंशतिसहस्राणि शैवकं शिवपुराणं ॥ ४ ॥ वाह्नं तु अग्निपुराणं ॥ दशपंचस
हस्राणि चत्वारिंशतानि ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्कांदं शताधिके काशीतिसहस्रं ॥ ७ ॥ सौपर्णं गरुडपुराणं एकोनविं

ब्राह्मं दशसहस्राणि पाद्मं पंचोनषष्टि च ॥ श्रीवैष्णवं त्रयोविंशत् चतुर्विंशति शैवकं ॥ ४ ॥ द
शाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पंचविंशति ॥ मार्कंडं नव वाह्नं च दशपंच चतुःशतं ॥ ५ ॥ चतुर्दश
भविष्यं स्यात्तथा पंचशतानि च ॥ दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्त्तं लिंगमेकादशैव तु ॥ ६ ॥ चतुर्विंशति
वाराहमेकाशीतिसहस्रकं ॥ स्कांदं शतं तथा चैकं वामनं दशकीर्त्तितं ॥ ७ ॥ कौर्मं सप्तद
शाख्यातं मात्स्यं तत्तु चतुर्दश ॥ एकोनविंशत् सौपर्णं ब्रह्मांडं द्वादशैव तु ॥ ८ ॥ एवं पुराणसंदो
हश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ॥ तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते ॥ ९ ॥ इदं भगवता पूर्वं ब्र
ह्मणे नाभिपंकजे ॥ स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्संप्रकाशितं ॥ १० ॥ ॥ ॥

52

शति ॥ ८ ॥ महाभारतमितिहासः ॥ रामायणं च ऋषिप्रोक्तं काव्यं अतः पुराणानां संदोहः समूहश्चतुर्ल॰ राम०
क्षसंख्याक एव ॥ इदानीमस्य वाच्यप्रयोजनादीन् दर्शयितुमाह ॥ तत्रेत्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ रामराम ५२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वपुराणसंख्यादीनुपवर्णयिष्यन्तत्प्रतिपाद्यं देवं प्रणमति ॥ यमिति स्तवैर्वेदैश्च स्तुवंति ॥ उपनिषद्भिर्ब्रह्म
रूपाकारं तत्त्वंकंदोनुरोधेन नावस्थितं निश्चलं तद्गतं यन्मनस्तेन ॥ यस्यांतं न विदुः सुरासुरगणा ॥१॥
क्षीरोदमथनादौ दुर्जयत्वमेव प्रदर्शयितुं कूर्मावतारमनुस्मारयन्नाशिषं प्रार्थयते ॥ पृष्ठे भ्राम्य
न्नत्यमंदो गिरिर्यो मंदरगिरिस्तस्य ग्रावाणस्तेषामग्राणि तैः कंडूयनात्तेन सुखेन निद्रालोः निद्रा

सूत उवाच ॥ यं ब्रह्मा वरुणेंद्र[illegible]रुद्रमरुतः स्तुन्वंति दिव्यैस्तवैर्वेदैः सांगपदक्रमोपनिष
दैर्गायंति यं सामगाः ॥ ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यंति यं योगिनो यस्यांतं न विदुः सुरा
सुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥१॥ पृष्ठे भ्राम्यदमंदमंदरगिरिग्रावाग्रकंडूयनान्निद्रालोः कमठा
कृतेर्भगवतः श्वासानिलाः पांतु वः ॥ यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाद्वेलानिभेनांभसां यातायात
मतंद्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्यति ॥२॥ सूत उवाच ॥ पुराणसंख्यासंभूतिमस्य वाच्यप्र
योजने ॥ दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादेश्च निबोधत ॥३॥

श्वासानिलानां संस्कारास्ते
षां कलाश्च लेशाः ॥ तदनुवर्त्तनवशात् जलनिधेरंभसां यातायातं न विश्राम्यति ॥ ननु समुद्रक्षोभादे
व तन्न संस्कारवशात् ॥ तत्राह वेलानिभेन मिषेण ॥ पुराणसंख्यास्तासां संभूतिं समाहारं
च अस्य तु श्रीभागवतस्य वाच्यं विषयः प्रयोजनं च दानं च तस्य पाठादेश्च माहात्म्यं च निबोधत ॥३॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रीभागवतसंप्रदायप्रवर्त्तकरूपेणभगवद्ध्यानलक्षणंमंगलमाचरति॥ कस्मैवक्ष्यते॥ अतुलः असमः अ
यंश्रीभागवतरूपः पुराकल्पादौ॥ तद्रूपेणब्रह्मरूपेण॥ तद्रूपिणानारदरूपिणायोगीन्द्रायशुकाय॥ तदा

कस्मैयेनविभासितोऽयमतुलोज्ञानप्रदीपः पुरातद्रूपेणचनारदायमुन
येकृपयायतद्रूपिणायोगीन्द्रायतदात्मनाथभगवद्राताययकारुण्यतस्तच्छु
द्धंविमलंविशोकममृतंसत्यंपरंधीमहि॥ १९॥ नमस्तस्मैभगवतेवासुदे
वायसाक्षिणे॥ यइदंकृपयाकस्मैव्याचचक्षेमुमुक्षवे॥ २०॥ रामराम

53

तमनाश्शुकरूपेणतत्परंसत्यंश्रीनारायणाख्यंतत्वंधीमहीति॥ १९॥ गायत्र्यैवयथोपक्रममुपसंह
न्गायत्र्याख्यब्रह्मविद्येयमितिदर्शयति॥ तमेवदेवतारूपेणगुरुरूपेणचप्रणमतिनमइतिव्याच
चक्षेव्याख्यातवान्॥ २०॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हरिलीलाकथानां व्रातः समूहः स एवामृतं तेनानंदिताः संतः सुरा यस्मिंस्तत् ॥११॥ तन्निष्ठं तद्विषयं ॥१२॥

आदिमध्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुतं ॥ हरिलीलाकथाव्रातामृतानंदितसत्सुरं ॥११॥ सर्व
वेदांतसारं यत् ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणं ॥ वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनं ॥१२॥ प्रौष्ठ
पद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितं ॥ ददाति यो भागवतं स याति परमां गतिं ॥१३॥ राजं
ते तावदन्यानि पुराणानि सतां गणे ॥ यावन्न भागवतं नैव श्रूयतेऽमृतसागरं ॥१४॥ सर्ववेदांत
सारं हि श्रीमद्भागवतमिष्यते ॥ तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित् ॥१५॥ नि
म्नगानां यथा गंगा देवानामच्युतो यथा ॥ वैष्णवानां यथा शंभुः पुराणानामिदं तथा ॥१६॥
क्षेत्राणां चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा ॥ तथा पुराणव्रातानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः ॥१७॥
श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन्पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं
गीयते ॥ यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन् विपठन् विचारणपरो
भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥१८॥

प्रौष्ठपद्यां भाद्रपद्यां हेमसिंहसमन्वितं स्वर्णसिंहासनारूढं ॥१३॥ ॥१४॥ तद्रस एवामृतं तेन तृप्तस्य नि
र्वृतस्य ॥१५॥ परमहंसः परमहंसैः प्राप्यं नैष्कर्म्यं सर्वकर्मोपरमः भक्त्या तच्छ्रवणादि परो मुच्यते ॥१८॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भावार्थदीपिकामेतांभगवद्भक्तवत्सलांश्रीपरमानंदपादाब्जभृंगःश्रीश्रीधरोऽकरोत्॥स्वबालचप
लालापैःस्वलीलापरिनिर्वृतिः॥प्रीयतांपरमानंदनहरिःसद्गुरुःस्वयंश्रीपरानंदसंप्रीत्यैगुरुस्त्वंभा

योगींद्रायनमस्तस्मैशुकायब्रह्मरूपिणे॥संसारसर्पदष्टंयोविष्णुरातममूमुचत्॥२१॥
भवेभवेयथाभक्तिःपादयोस्तवजायते॥तथाकुरुष्वयोगेशनाथस्त्वंमेयतःप्रभो॥२२॥
नामसंकीर्त्तनंयस्यसर्वपापप्रणाशनं॥प्रणामोदुःखशमनस्तंनमामिहरिंपरं॥२३॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेसूतोक्तेत्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥ ॥

गवतंमया॥तन्मतेनेदमाख्यातंनतुमन्मतिवैभवात्॥२३॥इतिश्रीभागवतेभावार्थदीपिकायां
श्रीधरस्वामिविरचितायांत्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

55

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham